CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तथा द्वे च शते चतुरधिके केतूनां च ते चतुरस्राश्चतुरस्रसंज्ञाश्चतुरस्राकारा आकृतयश्च। ते च ब्रह्मसन्ताना ब्रह्मणः पुत्राः पापफला एव ज्ञेयाः। ते चानियतदिक्सम्प्रभवाः। तथा च गर्गः—

तारापुञ्जप्रतीकाशास्तारामण्डलसंस्थिताः।
प्राजापत्या ग्रहास्त्वष्टौ गणका भयवेदिनः॥
त्र्यस्रा वा चतुरस्रा वा सशिखाः श्वेतरश्मयः॥
द्वे शते [1]चतुरश्चैव ब्रह्मजा भयदाश्च ते॥ इति ॥२५॥

अथ द्वात्रिंशद्वरुणपुत्रानाह—

कङ्का नाम वरुणजा द्वात्रिंशद्वंशगुल्मसंस्थानाः।
शशिवत्प्रभासमेतास्तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः ॥२६॥

द्वात्रिंशत्केतवः कङ्कनामानः। ते च वरुणजा यादसाम्पतेः पुत्राः। वंशगुल्मसंस्थाना वंशगुल्मवत्संस्थानमाकृतिर्येषाम्। गुल्म एकमूलजो लतासमूहः। शशिवच्चन्द्रवत्प्रभया कान्त्या समेताः संयुक्ताः। ते च तीव्रफलाः कष्टफलाः। प्रोक्ताः कथिताः। ते चानियतदिक्सम्प्रभवाः। तथा च गर्गः—

वंशगुल्मप्रतीकाशा महान्तः पूर्णरश्मयः।
काकतुण्डनिभैश्चापि रश्मिभिः केचिदावृताः॥
मयूखानुत्सृजन्तीव सुस्निग्धाः सौम्यदर्शनाः।
एते कष्टफलाः प्रोक्ता द्वात्रिंशद्वारुणा ग्रहाः॥ इति ॥२६॥

अथ षण्णवतिकालपुत्रानाह—

षण्णवतिः कालसुताः कबन्धसंज्ञाः कबन्धसंस्थानाः।
पुण्ड्राभयप्रदाः स्युर्विरूपताराश्च ते शिखिनः ॥२७॥

कालसुताः कालपुत्राः कबन्धसंज्ञाः कबन्धनामानः। षण्णवतिः केतवः। ते च कबन्धसंस्थानाः। कबन्धश्छिन्नशिराः पुरुषस्तद्वत्संस्थानमाकृतिर्येषाम्। ते च विरूपताराः। विरूपा अस्फुटास्तारका येषाम्। ते शिखिनः केतवः पुण्ड्राभयप्रदाः। पुण्ड्रा नाम जनपदास्तेषामभयप्रदाः श्रेयस्कराः। स्युर्भवेयुः। अन्यत्र पुनर्भयदाः। ते चानियतदिक्सम्प्रभवाः। तथा च गर्गः—

---

१. 'चत्वारः' इत्यस्य स्थाने 'चतुरः' इत्यार्षप्रयोगः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तारापुञ्जविरूपाश्च कवन्धाकृतिसंस्थिताः ।
पीतारुणसवर्णाश्च भस्मकर्पूररश्मयः ॥
कालपुत्राः कवन्धाश्च नवतिः षट् च ते स्मृताः ।
लोके मृत्युकरा घोराः पुण्ड्राणामभयप्रदाः ॥ इति ॥२७॥

अथ नव विदिक्पुत्रान् सर्वेषां च संख्यानमन्येषां विशेषं च वक्ष्यामीत्याह—

शुक्लविपुलैकतारा नव विदिशां केतवः समुत्पन्नाः ।
एवं केतुसहस्रं विशेषमेषामतो वक्ष्ये ॥२८॥

विदिशां दिगन्तरालानां नव समुत्पन्ना विदिक्पुत्रा इत्यर्थः । किंभूताः शुक्लविपुलैकताराः । शुक्लः श्वेतवर्णो विपुलो विस्तीर्ण एकस्तारको येषाम् । ते च विदिक्ष्वेव दृश्यन्ते । दृष्टाश्च पापफलाः । तथा च गर्गः—

शुक्लैकतारा विपुला विदिक्पुत्रा नव ग्रहाः ।
विदिक्षु संस्थितास्ते च दृश्यन्ते भयदायकाः ॥

एवं केतुसहस्रमिति । एवं केतूनां सहस्रं कथितमुक्तम् । अतोऽनन्तरमेतेषामेव केतूनां विशेषं विशेषलक्षणं वक्ष्ये कथयिष्ये ॥२८॥

एषां मध्यात् केचिद् दृश्यन्ते न सर्व एव । तत्र ये दृश्यन्ते तेषां लक्षणं वक्तुकामस्तत्रादावेव वसाकेतुलक्षणमाह—

उदगायतो महान् स्निग्धमूर्तिरपरोदयी वसाकेतुः ।
सद्यः करोति मरकं सुभिक्षमप्युत्तमं कुरुते ॥२९॥

उदगायत उत्तरस्यां दिशि आयतो दीर्घः । महानतिस्थूलः । स्निग्धमूर्तिर्निर्मलतनुः । अपरोदयी पश्चिमायां दिशि उदयं याति । स च नाम्ना वसाकेतुर्दृष्टः सद्य एव तस्मिन्नेवाहनि मरकं करोति । उत्तममपि प्रधानं सुभिक्षं च कुरुते ॥२९॥

अथास्थिकेतोः शस्त्राख्यस्य च लक्षणमाह—

तल्लक्षणोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः क्षुद्भयावहः प्रोक्तः ।
स्निग्धस्तादृक् प्राच्यां शस्त्राख्यो डमरमरकाय ॥३०॥

तदित्यनेन वसाकेतोः परामर्शः । अस्थिकेतुर्नाम केतुः स तल्लक्षणः । तल्लक्षणैर्वसाकेतोः सदृशैर्युक्तः—"उदगायतो महान् स्निग्धमूर्तिरपरोदयी" इति । किन्त्वयं विशेषः—स तु रूक्षो भवति स्नेहरहितः । दृष्टश्च क्षुद्भयावहो दुर्भिक्ष-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विज्ञातव्यः। अनियतदिक्सम्प्रभवः। अनियतायामनिश्चितायां दिशि सम्प्रभव उत्पत्तिर्यस्य। सर्वासु दिक्षु दृश्यत इत्यर्थः। स तु युगान्तकरो युगस्यान्तं करोति। सर्वत्र क्षयकर इत्यर्थः तथा च गर्गः—

एको ब्रह्मसुतः क्रूरस्त्रिवर्णस्त्रिशिखान्वितः।
सर्वास्वाशासु दृश्यः स्याद् ब्रह्मदण्डः क्षयावहः॥ इति॥१५॥

एकाधिकं शतं कथितमन्यानि नवशतान्येकोनानि कथयामीत्याह—

शतमभिहितमेकसमेतमेतदेकेन विरहितान्यस्मात्।
कथयिष्ये केतूनां शतानि नव लक्षणैः स्पष्टैः॥१६॥

एतदेकसमेतमेकेनाधिकं केतूनां शतमभिहितमुक्तम्। अस्मादेकाधिकाच्छतात् परत एकेन विरहितान्येकेनोनानि नव शतानि केतूनां स्पष्टैः स्फुटैर्लक्षणैश्चिह्नैः कथयिष्ये वक्ष्ये॥१६॥

अथ शुक्रपुत्राश्चतुरशीतिसंख्यास्तांश्चाह—

सौम्यैशान्योरुदयं शुक्रसुता यान्ति चतुरशीत्याख्याः।
विपुलसिततारकास्ते स्निग्धाश्च भवन्ति तीव्रफलाः॥१७॥

शुक्रसुता भार्गवपुत्राश्चतुरशीत्याख्याः। चतुरशीतिसंज्ञाश्चतुरशीतिसंख्याश्च। सौम्यैशान्योरुदयं यान्ति। सौम्या उत्तरा। ऐशानी पूर्वोत्तरा। तत उदयं यान्ति गच्छन्ति। ते च विपुलसिततारका विपुला विस्तीर्णाः सिताः शुक्लास्तारका येषाम्। स्निग्धा निर्मलदेहाः। ते तीव्रफला भवन्ति। अनिष्टफला इत्यर्थः। तथा च गर्गः—

स्थूलैकतारकाः श्वेताः स्नेहवन्तश्च सप्रभाः।
आर्चिष्मन्तः प्रसन्नाश्च तीव्रेण वपुषान्विताः॥
एते विसर्पका नाम शुक्रपुत्राः पुरोदयाः।
अशीतिश्चतुरश्चैव[1] लोकक्षयकराः स्मृताः॥इति॥१७॥

अथ षष्टिः शनैश्चरपुत्रास्तानाह—

स्निग्धाः प्रभासमेता द्विशिखाः षष्टिः शनैश्चराङ्गरुहाः।
अतिकष्टफला दृश्याः सर्वत्रैते कनकसंज्ञाः॥१८॥

स्निग्धा निर्मलाः। प्रभासमेताः कान्त्यन्विता दीप्तिमन्तः। द्विशिखा

---

१. 'चत्वारः' इत्यस्य स्थाने 'चतुरः' इत्यार्षप्रयोगः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्विचूडास्ते च षष्टिसंख्याः शनैश्चराङ्गरुहाः शनैश्चरपुत्राः। एते कनकसंज्ञाः कनककेतवः। सर्वत्र सर्वासु दिक्षु दृश्याः। अतिकष्टफला अत्यशुभफलाश्च ते। तथा च गर्गः—

सुस्निग्धा रश्मिसंयुक्ता द्विशिखाः सप्ततारकाः ।
षष्टिस्ते कनका घोराः शनैश्चरसुता ग्रहाः ॥ इति ॥१८॥

अथ गुरुसुताः पञ्चषष्टिस्तानाह—

विकचा नाम गुरुसुताः सितैकताराः शिखापरित्यक्ताः ।
षष्टिः पञ्चभिरधिका स्निग्धा याम्याश्रिताः पापाः ॥१९॥

षष्टिः पञ्चभिरधिका पञ्चषष्टिः केतवो विकचा नाम विकचसंज्ञा गुरुसुता बृहस्पतिपुत्राः। ते च सितैकताराः। सितः श्वेत एकस्तारको येषाम्। शिखापरित्यक्ताश्चूडारहिताः। ते च स्निग्धा निर्मलदेहा याम्याश्रिता दक्षिणस्यां दिशि दृश्यन्ते। पापाः पापफला अनिष्टफला इत्यर्थः। तथा च गर्गः—

शुक्लाः स्निग्धाः प्रसन्नाश्च महारूपाः प्रभान्विताः।
एकतारा वपुष्मन्तो विशिखा रश्मिभिर्वृताः ॥
एते बृहस्पतेः पुत्राः प्रायशो दक्षिणाश्रयाः ।
नामतो विकचा घोराः पञ्चषष्टिर्भयावहाः ॥ इति ॥१९॥

अथैकपञ्चाशद बुधपुत्रास्तानाह—

नातिव्यक्ताः सूक्ष्मा दीर्घाः शुक्ला यथेष्टदिक्प्रभवाः ।
बुधजास्तस्करसंज्ञाः पापफलास्त्वेकपञ्चाशत् ॥२०॥

तस्करसंज्ञास्तस्करनामान एकपञ्चाशत्केतवो बुधजाः सौम्यपुत्राः। नातिव्यक्ता नातिस्फुटाः। सूक्ष्मा अल्पदेहाः। दीर्घा आयामिनः। शुक्लाः श्वेतवर्णाः। यथेष्टदिक्प्रभवा यथेष्टायां दिशि प्रभव उत्पत्तिर्येषाम्। सर्वासु दिक्षु दृश्यन्त इत्यर्थः। ते च पापफला अनिष्टफलाः। तथा च गर्गः—

अरुन्धतिसमा रूक्षाः केचिदव्यक्ततारकाः ।
सपाण्डुवर्णाः श्वेताभाः सूक्ष्मा रश्मिभिरावृताः ॥
एते बुधात्मजा ज्ञेयास्तस्कराख्या भयावहाः ।
एकाधिकास्ते पञ्चाशदथोत्पथचरा ग्रहाः ॥ इति ॥२०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ षष्टिभौमपुत्रास्तानाह—

क्षतजानलानुरूपास्त्रिचूलताराः कुजात्मजाः षष्टिः ।
नाम्ना च कौङ्कुमास्ते सौम्याशासंस्थिताः पापाः ॥२१॥

कौङ्कुमनामानः षष्टिः केतवः कुजात्मजा अङ्गारकपुत्राः। क्षतजानलानुरूपाः। क्षतजं रक्तमनलोऽग्निस्तदनुरूपास्तत्सदृशाः। अतिलोहिता इत्यर्थः। त्रिचूलतारास्त्रिचूलास्त्रिशिखास्त्रितारका येषाम्। ते च सौम्याशासंस्थिता उत्तरस्यां दिशि दृश्यन्ते। पापाः पापफलाश्च तथा च गर्गः—

त्रिशिखाश्च त्रिताराश्च रक्ता लोहितरश्मयः ।
प्रायशश्चोत्तरामाशां सेवन्ते नित्यमेव ते ॥
लोहिताङ्गात्मजा ज्ञेया ग्रहाः षष्टिः समासतः ।
नामतः कौङ्कुमा ज्ञेया राज्ञां संग्रामकारकाः ॥ इति ॥२१॥

अथ त्रयस्त्रिंशद्राहुपुत्रास्तानाह—

त्रिंशत्यधिका राहोस्ते तामसकीलका इति ख्याताः ।
रविशशिगा दृश्यन्ते तेषां फलमर्कचारोक्तम् ॥२२॥

त्रिंशत्यधिकास्त्रयस्त्रिंशत्केतवो राहोः सुताः स्वर्भानुपुत्राः। ते च नामतस्तामसकीलका इति ख्याताः प्रसिद्धाः। ते च रविशशिगा अर्कचन्द्रमण्डलस्था दृश्यन्ते अवलोक्यन्ते। तेषां च फलं शुभाशुभमर्कचारोक्तं सूर्यचारे कथितम्—"तामसकीलकसंज्ञा राहुसुताः केतवः" इति।

तथा च गर्गः—

कृष्णाभाः कृष्णपर्यन्ताः सङ्कुलाः कृष्णरश्मयः।
राहुपुत्रास्त्रयस्त्रिंशत् कीलकाश्चातिदारुणाः ॥
रविमण्डलगाश्चैते दृश्यन्ते चन्द्रगास्तथा ॥

तथा च पराशरः—

अपर्वण्येव दृश्यन्ते ह्यङ्गिरःकाककीलकाः ।
रवेरेवाङ्गिरा मध्ये ह्यभयोः काककीलकौ ॥
अङ्गिराः सरथो धन्वी दृश्यते पुरुषाकृतिः ।
काकः कालाकृतिर्घोरस्त्रिकोणो वापि लक्ष्यते ॥
मण्डलं कीलके मध्ये मण्डलस्यासितो ग्रहः ।
महानृपविरोधाय यस्यर्क्षे तस्य मृत्यवे ॥ इति ॥२२॥

---

१. द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य ३ अध्यायस्य ७ श्लोकः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ विंशत्यधिकं शतमग्निपुत्राणामाह—

विंशत्याधिकमन्यच्छतमग्नेर्विश्वरूपसंज्ञानाम् ।
तीव्रानलभयदानां ज्वालामालाकुलतनूनाम् ॥२३॥

अन्यदपरं शतं विंशत्याधिकं केतूनामग्नेरग्निपुत्राणां विश्वरूपसंज्ञानां विश्वरूपनाम्नाम्। कीदृशानाम् ? ज्वालामालाकुलतनूनां ज्वालामालाभिराकुला व्याप्तास्तनवो मूर्तयो येषाम्। तथा तीव्रानलभयदानां तीव्रं घोरमनलभयमग्निभीतिं ये ददति। तथा च गर्गः—

[1]नानावर्णा हुताशाभा दीप्तिमन्तो विचूलिनः ।
सृजन्त्यग्निमिवाकाशे सर्वे ज्योतिर्विनाशनाः ॥
तेऽग्निपुत्रा ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिनः ।
विंशं ग्रहशतं घोरं विश्वरूपेति नामतः ॥ इति ॥२३॥

अथ सप्तसप्ततिर्वायुपुत्रास्तानाह—

श्यामारुणा विताराश्चामररूपा विकीर्णदीधितयः ।
अरुणाख्या वायोः सप्तसप्ततिः पापदाः परुषाः ॥२४॥

अरुणाख्या अरुणसंज्ञाः सप्तसप्ततिः केतवो वायोः सुता अनिलपुत्राः। श्यामारुणाः श्यामलोहितवर्णाः। वितारास्तारकवर्जिताः। चामररूपा बालव्यजनाकृतयः। विकीर्णदीधितयो व्याक्षिप्तरश्मयः। परुषा रूक्षाः। ते च पापदा दुष्टफलदाः। अत्र येषां दिङ्नियमो नास्ति तेऽनियतदर्शनाः सर्वास्वपि दिक्षु दृश्यन्ते। तथा च गर्गः—

अतारूपप्रतिमा धूमरक्तसवर्णिनः ।
वातरूपा इवाभान्ति शुष्कविस्तीर्णरश्मयः ॥
सप्ततिः सप्त चैवान्ये वायुपुत्रान् प्रचक्षते ।
लोकविध्वंसना रूक्षा नामतस्त्वरुणा ग्रहाः ॥ इति ॥२४॥

अथाष्टौ प्रजापतिसुता द्वे च शते चतुरधिके ब्रह्मणः पुत्रास्तानाह—

तारापुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ ।
द्वे च शते चतुरधिके चतुरस्रा ब्रह्मसन्तानाः ॥२५॥

अष्टौ केतवो गणका नाम प्रजापतेः सुताः पुत्राः। ते च तारापुञ्जनिकाशास्ताराणां नक्षत्राणां पुञ्जाः समूहास्तदाकाराः। ते च पापफला अशुभफलदायिनः।

---

१. अस्यैवाध्यायस्य ११ श्लोकटीकायां यौ गर्गश्लोकौ तदनुकल्पावेवैतौ श्लोकौ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ जलकेतोर्लक्षणमाह—

जलकेतुरपि च पश्चात् स्निग्धः शिखयापरेण चोन्नतया ।
नव मासान् स सुभिक्षं करोति शान्तिं च लोकस्य ॥४६॥

जलकेतुर्नाम केतुः सोऽपि पश्चात् पश्चिमायां दिशि दृश्यते। स्निग्धो निर्मलदेहः। अपरेण पश्चिमेन। चोन्नतया उच्चया शिखया चूडया युक्तः। स च दृष्टो नव मासान् यावत् सुभिक्षं करोति। लोकस्य जनपदस्य च शान्तिं श्रेयः करोति। तथा च पराशरः—

अथ जलकेतुः पैतामहजस्य चलकेतोर्नवमासावशिष्टे कर्मणि कृतं प्रवर्तयति। पश्चिमेनोदितः स्निग्धः सुजातोऽनुपश्चिमाभिनतशिखः। स च नव मासान् क्षेम-सुभिक्षारोग्याणि प्रजाभ्यो धत्ते। अन्यग्रहकृतानां चाशुभानां व्याघातायेति ॥४६॥

अथ भवकेतोर्लक्षणमाह—

भवकेतुरेकरात्रं दृश्यः प्राक् सूक्ष्मतारकः स्निग्धः ।
हरिलाङ्गूलोपमया प्रदक्षिणावर्तया शिखया ॥४७॥
यावत एव मुहूर्तान् दर्शनमायाति निर्दिशेन्मासान् ।
तावदतुलं सुभिक्षं रूक्षे प्राणान्तिकान् रोगान् ॥४८॥

भवकेतुर्नाम केतुः स च प्राक् पूर्वस्यां दिशि एकरात्रमेकां निशां दृश्यः। सूक्ष्मतारकः सूक्ष्मोऽत्यल्पस्तारको यस्य। स्निग्धो निर्मलदेहः। अन्यत्र शिखयोपलक्षितः। कीदृश्या ? हरिलाङ्गूलोपमया प्रदक्षिणावर्तया। हरिः सिंहस्तस्य लाङ्गूलं पुच्छस्तदुपमया तदाकारया प्रदक्षिणेनावर्तो यस्यास्तथाभूतया ॥

स च यावत एव मुहूर्त्तान् यावत्संख्यान् क्षणान् दर्शनमायाति दृश्यते तावन्मासानतुलमसमं सुभिक्षं निर्दिशेद्वदेद्यदि स्निग्धः। रूक्षे तु पुनः प्राणान्तिकान् रोगान् गदान् वदेत्। तथा च पराशरः—

अथ जलकेतोः कर्मसमाप्तावूर्म्यादयः शीतान्ता अष्टौ प्रादुर्भवन्ति। ते त्रयोदशचतुर्दशाष्टादशवर्षान्तरिता दृश्यन्ते। स्निग्धाः सुभिक्षक्षेम्या विपर्ययया विपरीताः। क्षुद्रजन्तूनां वधाय। तेषामष्टानां कर्मण्यतीते भवकेतुर्दृश्यते पूर्वेणैकरात्रम्। या कृत्तिकानामग्रतमा तारा तत्प्रमाणया स्निग्धयाऽरूक्षाभया सिंहलाङ्गूलसंस्थानया प्रदक्षिणनताग्रया शिखयोदितः। स यावन्मुहूर्तान् दृश्यते तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिक्षाय। रूक्षः प्राणहराणां रोगाणां प्रादुर्भावायेति ॥४७-४८॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ पद्मकेतोर्लक्षणमाह--

अपरेण पद्मकेतुर्मृणालगौरो भवेन्निशामेकाम् ।
सप्त करोति सुभिक्षं वर्षाण्यतिहर्षयुक्तानि ॥४९॥

पद्मकेतुर्नाम केतुः। अपरेण पश्चिमायां दिशि निशां रात्रिमेकां दृश्यते। कीदृशः? मृणालगौरः, मृणालवद् गौरो मृणालगौरः। मृणालं बिसतन्तु। तद्वद् गौरः। श्वेत इत्यर्थः। स तु दृष्टः सप्त वर्षाण्यतिहर्षयुक्तानि सुभिक्षं करोति। तथा च पराशरः—

अथ पद्मकेतुः श्वेतकेतुफलसमाप्तौ पश्चिमेनाह्लादयन्निव मृणालकुमुदाभया शिखयैकरात्रचरः। सप्त वर्षाण्यभ्युच्छ्रितं[1] हर्षमावहति जगतः ॥४९॥

अथावर्तकेतोर्लक्षणमाह—

आवर्त इति निशार्धे सव्यशिखोऽरुणनिभोऽपरे स्निग्धः।
यावत्क्षणान् स दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षकरः ॥५०॥

आवर्तनामेति यः केतुः स निशार्धे रात्र्यर्धे। अपरे पश्चिमायां दिशि। सव्यशिखो दक्षिणदिगाश्रितशिखः। अरुणनिभो रक्तवर्णः। स्निग्धो निर्मलवपुर्दृश्यते। स तु यावत्क्षणान् यावत्संख्यान् मुहूर्तान् दृश्यते तावन्मासान् सुभिक्षं करोति। तथा च पराशरः --

अथावर्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्मण्यतीतेऽपरस्यामर्द्धरात्रे शङ्खावदातोऽरुणाभया प्रदक्षिणनताग्रया शिखयोदितः। स यावन्मुहूर्तान् दृश्यते तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिक्षं नित्ययज्ञोत्सवं जगत् ॥५०॥

अथ संवर्तकेतोर्लक्षणमाह—

पश्चात् सन्ध्याकाले संवर्तो नाम धूम्रताम्रशिखः ।
आक्रम्य वियत्त्र्यंशं शूलाग्रावस्थितो रौद्रः ॥५१॥
यावत एव मुहूर्तान् दृश्यो वर्षाणि हन्ति तावन्ति ।
भूपान् शस्त्रनिपातैरुदयर्क्षं चापि पीडयति ॥५२॥

पश्चात् पश्चिमायां दिशि। सन्ध्याकाले सन्ध्यासमये। संवर्तो नाम केतुः। कीदृशः? धूम्रताम्रशिखः। धूम्राताम्रवर्णा च शिखा चूडा यस्य। वियत आकाशस्य त्र्यंशं तृतीयभागमाक्रम्य प्राप्य दृश्यते। शूलाग्रावस्थितः। शूलमग्रे शिरस्यवस्थितं यस्य। त्रिचूड इत्यर्थः। स च रौद्रो भयावहः ॥५१॥

---

१. अभ्युत्थितं हर्षमिति अ० क० पु० पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स च केतुर्यावतो मुहूर्तान् दृश्यो भवति तावत्संख्यानि वर्षाणि हन्ति नाशयति। अशुभफलप्रदो भवतीत्यर्थः। तथा भूपान् नृपान्। शस्त्रनिपातैः संग्रामैर्हन्ति नाशयति। तथोदयर्क्षम्। यस्मिन्नक्षत्रे उदितो दृश्यते तच्च पीडयत्युपतापयति। तथा च पराशरः—

अथ संवर्तो [1]वर्षसहस्रमष्टोत्तरं प्रोष्य पश्चिमेनास्तं गते सवितरि सन्ध्यायां दृश्यते तन्वीं ताम्ररूक्षां शूलाभां धूम्रं विमुञ्चन्तीं दारुणां शिखां कृत्वा नभस्त्रिभागमाक्रम्य। स यावन्मुहूर्तान् निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि परस्परं शस्त्रैर्घ्नन्ति पार्थिवाः। यानि नक्षत्राणि धूपयति यत्र चोदेति तानि दारुणतरं पीडयति। तदाश्रितांश्च देशानिति॥

तथा च[2]—

येषां नक्षत्रविषये रूक्षः सज्वाललोहितः।
दृश्यते बहुमूर्तिश्च तेषां विन्द्यान्महाभयम्॥
अवर्षं शस्त्रकोपं च व्याधिं दुर्भिक्षमेव च।
कुर्यान्नृपतिपीडाश्च स्वचक्रपरचक्रतः॥
यत्रोत्तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति।
धूपयेद्वा स्पृशेद्वापि हन्याद्देशांस्तदाश्रितान्॥
यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं कर्मभं तथा।
देशर्क्षं पीडयेद्वापि स शान्त्युपरमो भवेत्॥
स्निग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा।
दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्दिशेत्॥
[3]गगनार्द्धचरः सद्यः प्रधानदेशान् विनाशयेदचिरात्।
निखिलगगनानुचारी त्रैलोक्यविनाशकः केतुः॥ इति॥५२॥

अथ शुभान् केतून् वर्जयित्वाऽशुभानां नक्षत्रस्पर्शधूपनाद् दुष्टफलं वक्ष्या मीत्याह—

ये शस्तास्तान् हित्वा केतुभिराधूपितेऽथवा स्पृष्टे।
नक्षत्रे भवति वधो येषां राज्ञां प्रवक्ष्ये तान्॥५३॥

---

१. वर्षसहस्रं प्रोष्य इति अ० क० पु० पाठः।
२. तथा च गर्ग इति ग० घ० पु० पाठः।
३. इदं पद्यं नान्येषु पुस्तकेषु।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ये केतवः शस्ताः प्रशस्तफलाः। तान् हित्वा त्यक्त्वा। अन्यैः केतुभिः शिखिभिर्नक्षत्रे यस्मिन्नाधूपितेऽथवा स्पृष्टे येषां राज्ञां नृपाणां वधो मरणं भवति तान्नृपान् वक्ष्ये कथयिष्ये ॥५३॥

तांश्चाधुनाऽऽह—

अश्विन्यामश्मकपं भरणीषु किरातपार्थिवं हन्यात् ।
बहुलासु कलिङ्गेशं रोहिण्यां शूरसेनपतिम् ॥५४॥

अश्विन्यामभिधूपितायां स्पृष्टायां वा केतुना। अश्मकपमश्मकानां जनानामधिपतिं राजानं हन्यान्नाशयेत्। एवं भरणीषु किरातपार्थिवं किराताधिपतिं हन्यात्। बहुलासु कृत्तिकासु कलिङ्गेशं कलिङ्गाधिपतिम्। रोहिण्यां शूरसेनपतिं शूरसेना जनास्तेषां पतिम् ॥५४॥

अन्येष्वाह—

औशीनरमपि सौम्ये जलजाजीवाधिपं तथार्द्रासु ।
आदित्येऽश्मकनाथान् पुष्ये मगधाधिपं हन्ति ॥५५॥

सौम्ये मृगशिरसि केतुनाभिधूपिते स्पृष्टे वा औशीनरमुशीनराधिपतिं हन्यात्। तथा आर्द्रासु जलजाजीवाधिपं जलजा मत्स्यादयस्तैर्ये आजीवन्ति ते च जलजाजीवाः। ग्रामदेशवासिन इत्यर्थः। तेषामधिपं नृपं हन्यात्। आदित्ये पुनर्वसावश्मकनाथानश्मकाधिपतीन्। पुष्ये मगधाधिपं मागधं नृपं हन्ति ॥५५॥

अन्येष्वाह—

असिकेशं भौजङ्गे पित्र्येऽङ्गं पाण्ड्यनाथमपि भाग्ये ।
औज्जयिनिकमार्यम्णे सावित्रे दण्डकाधिपतिम् ॥५६॥

भौजङ्गे आश्लेषायामसिकेशम्। असिका जनास्तेषामीशं पतिं हन्ति। पित्र्ये मघायामङ्गाधिपतिम्। भाग्ये पूर्वफल्गुन्यां पाण्ड्यनाथम्। आर्यम्णे उत्तरफल्गुन्यामौज्जयिनिकमुज्जयिनीपतिम्। सावित्रे हस्ते दण्डकाधिपतिं दण्डकारण्यनाथं हन्ति ॥५६॥

अन्येष्वाह—

चित्रासु कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं समादिशेत्तज्ज्ञः ।
काश्मीरककाम्बोजौ नृपती प्राभञ्जने न स्तः ॥५७॥

चित्रासु केतुनाभिधूपितासु स्पृष्टासु वा कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं वधम्। तज्ज्ञः केतूपघातज्ञः। समादिशेद्वदेत्। प्राभञ्जने स्वातौ काश्मीरककाम्बोजौ नृपती राजानौ न स्तो न भवतः ॥५७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्यद्विशेषमाह—

नम्रा यतः शिखिशिखाभिसृता यतो वा
ऋक्षं च यत् स्पृशति तत्कथितांश्च देशान् ।
दिव्यप्रभावनिहतान् स यथा गरुत्मान्
भुङ्क्ते गतो नरपतिः परभोगिभोगान् ॥६२॥

यतो यस्यां दिशि। शिखिशिखा केतुशिखा। नम्रा वक्रा। शिखिनः शिखा शिखिशिखा। अभिसृता यतो वा। यस्यां दिशि। अभिसृता गन्तुं प्रवृत्ता। अथवा यदृक्षं नक्षत्रं स्पृशति स्पर्शयति। तत्कथितांश्च देशान्। यस्यां दिशि शिखा नम्रा तत्र ये देशाः। यस्यां वा गन्तुं प्रवृत्ता तत्र ये देशा यन्नक्षत्रं स्पृशन्ति तस्य च नक्षत्रस्य ये देशा वक्ष्यमाणास्तान् कथितांस्तदुक्तान् देशान् नरपती राजा गतो भुङ्क्ते स्वीकरोति। कीदृशान् देशान्? दिव्यप्रभावनिहतान्। दिव्येनाप्रतिहतेन प्रभावेण विक्रमेण निहतान् निर्जितान्। कीदृशान्? परभोगिभोगान्। परैरन्यैर्भोगिभिर्भुज्यन्ते ये भोगा ग्रामास्तान्। कथं स राजा भुङ्क्ते? यथा गरुत्मान् गरुडो दिव्यप्रभावनिहतान् परभोगिभोगान् भुङ्क्ते? परा उत्कृष्टा ये भोगिनः सर्पास्तेषां भोगाः शरीराण्यङ्गानि वा तान्। यथा येन प्रकारेण। तथा तेन प्रकारेणेति। तथा च पराशरः—

यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत्तां दिशं नाभियोजयेत् ।
यतः शिखा यतो धूमस्ततो यायान्नराधिपः ॥
प्रतिलोमे यतः केतोर्जयार्थी याति पार्थिवः ।
सामात्यवाहनबलः स नाशमधिगच्छति[1] ॥

---

१. केतूदयं शुक्रफलं संक्रान्त्या वृष्टिलक्षणम्। कथयामि समासेन लोकानां हितकाम्यया॥
वरुणस्य दशपुत्राश्चतुर्विंशा रवेः स्मृताः। अष्टादश कुबेरस्य यमस्य नव कीर्तिताः॥
अग्निपुत्राश्चतुर्विंशद्वायोर्विंशतिरेव राट्। एवं संख्या च केतूनां शतं पञ्चोत्तरं स्मृतम्॥
श्रावणे भाद्रपदे च वरुणस्य सुतोदयः। आवाहयेन्महामेघांस्तोयपूर्णा वसुन्धरा॥
उन्मार्गे सरितो यान्ति जलवेगसमाहताः। समर्घाण्यपि धान्यानि वरुणस्य सुतोदये॥
आश्विने कार्तिके चैव सूर्यपुत्रं विनिर्दिशेत्। नदीकूपतडागानि सर्वाणि परिशोषयेत्॥
म्रियन्ते च तदा गावस्तथान्ये च चतुष्पदाः। देवो न वर्षते तत्र दुर्भिक्षं च महाभयम्॥
मार्गशीर्षे च पौषे च अग्निपुत्रान् विनिर्दिशेत्। अग्निदग्धानि राष्ट्राणि हारितानि धनानि च॥
विद्रवन्ति तथा देशाः समस्ता भयपीडिताः। अग्निचौरभयं तत्र प्रजानां व्याधयस्तथा॥
माघफाल्गुनयोर्मध्ये यमपुत्रं विनिर्दिशेत्। दुर्भिक्षं जायते घोरं सर्वधान्यानि संक्षयेत्॥
चैत्रवैशाखयोर्मासि कुबेरसुतमादिशेत्। यादृशा उदिता मेघा जलं पतति तादृशम्॥
हृविर्धुमाकुलं सर्वं नन्दते च मुहुर्मुहुः। वसुन्धरा शुभाभ्राढ्या धनधान्यसमाकुला॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्येष्वाह—

इक्ष्वाकुरलकनाथश्च हन्यते यदि भवेद्विशाखासु ।
मैत्रे पुण्ड्राधिपतिर्ज्येष्ठासु च सार्वभौमवधः ॥५८॥

विशाखासु यदि केतूपघातो भवेत्तदा इक्ष्वाकुनाथोऽलकनाथश्च हन्यते। इक्ष्वाकवो जनाः। अलका नाम नगरी। तन्नाथो राजा। मैत्रेऽनुराधायां पुण्ड्राधिपतिर्हन्यते। ज्येष्ठासु च सार्वभौमस्य राज्ञः कान्यकुब्जाधिपतेर्वधो मरणं भवति ॥५८॥

अन्येष्वाह—

मूलेऽन्ध्रमद्रकपती जलदेवे काशिपो मरणमेति ।
यौधेयकार्जुनायनशिविचैद्यान् वैश्वदेवे च ॥५९॥

मूले केतूनाभिधूपिते हते वा अन्ध्रपतिं मद्रकपतिं च हन्ति। जलदेवे पूर्वाषाढायां काशिपः काश्यधिपतिर्मरणमेति प्राप्नोति। वैश्वदेवे उत्तराषाढायां यौधेयकः। अर्जुनायनः। शिविः। चैद्यः। एतान्नृपतीन् हन्ति ॥५९॥

अथान्येष्वाह—

हन्यात् कैकयनाथं पाञ्चनदं सिंहलाधिपं वाङ्गम् ।
नैमिषनृपं किरातं श्रवणादिषु षट्स्विमान् क्रमशः ॥६०॥

षट्सु श्रवणादिषु नक्षत्रेषु हतेषु षडिमान्नृपान् क्रमशः क्रमेण हन्यात्। तद्यथा—श्रवणे हते कैकयनाथं केकयजनाधिपं हन्यात्। धनिष्ठासु पाञ्चनदं पञ्चनदाधिपतिम्। शतभिषजि सिंहलाधिपतिम्। पूर्वभद्रपदायां वाङ्गं वङ्गाधिपतिम्। उत्तरभद्रपदायां नैमिपनृपं नैमिपारण्याधिपतिम्। रेवत्यां किरातं किराताधिपतिं हन्यात् ॥६०॥

अथ केतोर्विशेषमाह—

उल्काभिताडितशिखः शिखी शिवः शिवतरोऽतिदृष्टो यः ।
अशुभः स एव चोलावगाणसितहूणचीनानाम् ॥६१॥

यः शिखी केतुः। उल्काभिताडितशिखः। उल्कया अभिमुख्येन ताडिता हता शिखा चूडा यस्य। स शिवः श्रेयस्करः। योऽतिदृष्ट उदितमात्र एव दृष्टः स शिवतरोऽतिशयेन शुभप्रदः। स एव केतुरेवंविधश्चोलानामावगाणानां सितानां हूणानां चीनानां चाशुभोऽश्रेयस्करः। चोलाद्याः सर्व एव जनाः ॥६१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

[1]दृष्ट्वा षोडश वासरान्न शुभदः कैश्चित् प्रदिष्टः शिखी
सर्वारम्भफलप्रदो हि नियतं चैत्रेऽथवा माधवे।
ऋक्षं यत्परिभुक्तपीडितहतं यच्चाऽऽशिखाभेदितं
तत्सर्वं परिवर्ज्य शुद्धमपरं पाणिग्रहे वास्तुषु ॥ इति ॥६२॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ केतुचारो
नामैकादशोऽध्यायः ॥११॥

अथागस्त्यचारो व्याख्यायते। तत्रादावेवागस्त्यस्य मुनेः प्राधान्यद्वारेण समुद्रशोभामुपवर्णयितुमाह—

समुद्रोऽन्तः शैलैर्मकरनखरोत्खातशिखरैः
कृतस्तोयोच्छित्त्या सपदि सुतरां येन रुचिरः।
पतन्मुक्तामिश्रैः प्रवरमणिरत्नाम्बुनिवहैः
सुरान् प्रत्यादेष्टुं मितमुकुटरत्नानिव पुरा ॥१॥

येन भगवतागस्त्यमुनिना। पुरा पूर्वम्। तोयोच्छित्या जलापहरणेन। सपदि तत्क्षणमेव। समुद्रः सागरः। सुतरामतिशयेन। रुचिरो रम्यः। कृतः सम्पादितः। तस्य मुनेरुदयः श्रूयतामिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः। रम्यः कैः कृतः? अन्तः शैलैः। अन्तर्मध्ये ये स्थिता मैनाकप्रभृतयः शैलाः पर्वतास्तैः। ते किलेन्द्रभयात्तत्र पूर्वं प्रविष्टाः। कीदृशैः? मकरनखरोत्खातशिखरैः। मकरा जलप्राणिविशेषाः। तेषां ये नखाः कठिनत्वात् त एव नखराः। तैर्मकरनखरैरुत्खातानि शिखराणि येषां तैः। ते किल कण्डूमपनेतुं परुषत्वात्तान्युत्खनन्ति। तथा यः समुद्रः सुरान् देवान्। प्रत्यादेष्टुं प्रत्याख्यातुमभिभवितुमिव दृष्टान्तीकर्तुमिव। कीदृशान् सुरान्? मितमुकुटरत्नान्। मितानि परिमितानि मुकुटेषु मौलिषु रत्नानि येषां तान्। तथाभूतान्। कैः प्रत्यादेष्टुमिव? पतन्मुक्तामिश्रैः प्रवरमणिरत्नाम्बुनिवहैः। अम्बुनिवहैः पानीयौघैः। कीदृशैः? पतन्मुक्तामिश्रैः पतन्तीभिर्मुक्ताभिर्मिश्रास्तैः। तथा प्रवराणि विकचानि च तानि मणिरत्नानि प्रधानरत्नानि। प्रवरमणिरत्नानि चाम्बुनिवहाश्च प्रवरमणिरत्नाम्बुनिवहास्तैः ॥१॥

ज्येष्ठाषाढयोर्मध्ये वायुपुत्रोदयो भवेत्। उच्चा मेघाः प्रदृश्यन्ते वायुना सह प्रेरिताः॥
तरुप्रासादशिखराः पतन्ति पवनाहताः। विरोधे च महीपाला भवन्ति च समन्ततः॥
अ० क० पुस्तकयो रेतानि केतुचारसम्बन्धीनि भ्रष्टपद्यान्यगस्त्यचारस्य प्रथमश्लोकटीकायां केनचित् संहितानभिज्ञेनाधिकानि प्रक्षिप्तानीति।

१. अ० क० ग० घ० पुस्तकेष्विदं पद्यं नास्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्यदप्याह—

येन चाम्बुहरणेऽपि विद्रुमैर्भूधरैः समणिरत्नविद्रुमैः ।
निर्गतैस्तदुरगैश्च राजितः सागरोऽधिकतरं विराजितः ॥२॥

येनागस्त्यमुनिना। अम्बुहरणे जलापहरणे कृतेऽपि सति सागरः समुद्रः। अधिकतरमतिशयेन विराजितः शोभितः। कैः? भूधरैः पर्वतैः। कीदृशैः? विद्रुमैः। विगता द्रुमा वृक्षा येभ्यस्तैः। वृक्षरहितैः। जलमध्यगतत्वात्तेषु वृक्षाः क्लिन्ना यतः। तथा समणिरत्नविद्रुमैः। मणिरत्नैः प्रधानरत्नैर्विद्रुमेण प्रवालेन सह वर्तन्ते ये तैः। निर्गतैस्तदुरगैश्च। तदिति भूधराणां परामर्शः। तदुरगैः। तेभ्यः पर्वतेभ्यो ये उरगाः सर्पा निर्गता निष्क्रान्तास्तैः। कथं च ते निर्गताः? राजितः पङ्क्तिस्तैस्तथाभूतैः ॥२॥

अन्यदाह—

प्रस्फुरत्तिमिजलेभजिह्मगः क्षिप्तरत्ननिकरो महोदधिः ।
आपदां पदगतोऽपि यापितो येन पीतसलिलोऽमरश्रियम् ॥३॥

येन महोदधिः समुद्रः। आपदां पदगतोऽपि विपदां स्थानं प्राप्तोऽपि। पीतसलिलः पीतजलोऽपि। अमरश्रियं सुरलक्ष्मीम्। यापितः प्रापितः। कीदृशः? प्रस्फुरत्तिमिजलेभजिह्मगः। प्रस्फुरन्तस्तिमयश्चलन्तो मत्स्याः। जलेभा जलहस्तिनः। जिह्मगाः सर्पा यस्मिन्। जिह्मं कुटिलं गच्छन्तीति जिह्मगाः। एते जलप्राणिनो जलाभावात् प्रस्फुरन्ति। तथा क्षिप्तरत्ननिकरः क्षिप्तः परिक्षिप्तो रत्नानां मणीनां निकरः समूहो यस्मिन्। तथा सुरलोकः प्रस्फुरत्तिमिजलेभजिह्मगः। प्रस्फुरन्तश्चलन्तो ये सुरास्तिमिजलेभजिह्मगाः। तिमिगा मत्स्यवाहनाः केचित्। यथा वितस्ता नदी। केचिज्जलगाः पानीयस्थाः। यथा समुद्रे भगवान्नारायणः। केचिदिभगा हस्तिनो गताः। यथेन्द्र ऐरावतस्थः। केचिज्जिह्मं कुटिलं गच्छन्तीति जिह्मगाः कुटिलगतयः। यथा भौमादयस्ताराग्रहा वक्रिताः। तथा क्षिप्तरत्ननिकरः सोऽपि ॥३॥

अथान्यदाह—

प्रचलत्तिमिशुक्तिजशङ्खचितः सलिलेऽपहृतेऽपि पतिः सरिताम् ।
सतरङ्गसितोत्पलहंसभृतः सरसः शरदीव विभर्ति रुचिम् ॥४॥

सरितां नदीनाम्। पतिः प्रभुः समुद्रः। सलिले जलेऽपहृतेऽपि सति। शरदि शरत्काले। सरसो महोदकाधारस्य संबन्धिनीं रुचिं दीप्तिं। विभर्ति धारयति इव। कीदृशस्य सरसः? सतरङ्गसितोत्पलहंसभृतः। सतरङ्गाणि तरङ्गेण वीचिसमूहेन सहितानि सितोत्पलानि श्वेतकुवलयानि पुष्पविशेषान् हंसान् पक्षिविशेषांश्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विभर्ति धारयति यत् तस्य। समुद्रः कीदृशः? प्रचलत्तिमिशुक्तिजशङ्खचितः। प्रचलद्भिस्तिमिभिर्मत्स्यैः। शुक्तिजैः प्राणिभिः शङ्खैश्च चितो व्याप्तः। प्रचलन्तो मत्स्यास्त एव तरङ्गाः। शुक्तिजाः सितोत्पलानि। शङ्खा हंसा इति ॥४॥

अथान्यत्—

तिमिसिताम्बुधरं मणितारकं स्फटिकचन्द्रमनम्बुशरद्द्युतिः।
फणिफणोपलरश्मिशिखिग्रहं कुटिलगेशवियच्च चकार यः ॥५॥

यः कुटिलगेशं समुद्रम्। वियदाकाशम्। चकार कृतवान्। कुटिलमस्पष्टं गच्छन्तीति कुटिलगा नद्यः। तासामीशं स्वामिनम्। तिमयो मत्स्याः। त एव सिताः शुक्ला अम्बुधरा मेघा यस्मिन् तत्तथाभूतम्। मणयो रत्नानि तान्येव दीप्तिमत्त्वात्तारका यस्मिन्। स्फटिको मणिविशेषः। स एव स्थूलत्वाच्चन्द्रः शशी यस्मिन्। अनम्बु जलाभावः। तदेव शरद्द्युतिः शरत्कान्तिः। अभिव्यक्तत्वाद्यस्मिन्। फणिफणोपलरश्मिशिखिग्रहम्। फणिनः सर्पाः। तेषां फणासु मूर्धसु यान्युपला रत्नानि चन्द्रकान्तसूर्यकान्तप्रभृतीनि। तेषु ये रश्मयः। त एव तत्सदृशा वाच्छिखिग्रहाः केतवो यस्मिन्। यत आकाश एत एव सम्भवन्तीति ॥५॥

अथ समुद्रवर्णनानन्तरं विन्ध्यवर्णनामाह—

[1]**दिनकररथमार्गविच्छित्तयेऽभ्युद्यतं यच्चलच्छृङ्गमुद्भ्रान्तविद्याधरांसावसक्तप्रियाव्यग्रदत्ताङ्कदेहावलम्बाम्बरात्युच्छ्रितोद्भूयमानध्वजैः शोभितम्।**

करिकटमदमिश्ररक्तावलेहानुवासानुसारिद्विरेफावलीनोत्तमाङ्गैः कृतान् बाणपुष्पैरिवोत्तंसकान् धारयद्भिर्मृगेन्द्रैः सनाथीकृतान्तर्दरीनिर्झरम्।

गगनतलमिवोल्लिखन्तं प्रवृद्धैर्गजाकृष्टफुल्लद्रुमत्रासविभ्रान्तमत्तद्विरेफावलीहृष्टमन्द्रस्वनैः शैलकूटैस्तरक्षर्क्षशार्दूलशाखामृगाध्यासितैः।

रहसि मदनसक्तया रेवया कान्तयेवोपगूढं सुराध्यासितोद्यानमम्भोऽशनानन्नमूलानिलाहारविप्रान्वितं विन्ध्यमस्तम्भयद्यश्च तस्योदयः श्रूयताम् ॥६॥

एवंविधं विन्ध्यं विन्ध्यपर्वतम्। योऽगस्त्यमुनिरस्तम्भयत् स्तम्भितवान् तस्योदयो दर्शनम्। श्रूयतामाकर्ण्यताम्। कीदृशं विन्ध्य? दिनकरस्या दित्यस्य।

---

१. सप्तदशरगणविशिष्टं समुद्रदण्डकनाम वृत्तमेतत्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

योऽसौ रथः स्यन्दनम्, तस्य मार्गः पन्थाः। तद्विच्छित्तये तन्निवारणाय। अभ्युद्यतमाभिमुख्येनोद्यतं यत्। अत एवाभ्युद्यतत्वाच्चलच्छृङ्गम्। चलिता न कम्पमानानि शृङ्गाणि शिखराण्यग्रि यस्य तम्। उद्भ्रान्ता भ्रान्तिमापन्नाः। तेषु च शृङ्गेषु ये स्थिता विद्याधरा देवयोनयः स्तेषां येऽसाः स्कन्धाः। तेष्वंसेषु या अवसक्ता अवलग्नाः प्रिया वल्लभाः स्त्रियः। ताभिर्व्यग्राभिः सोद्यमाभिः। दत्ता विन्यस्ताः। अङ्गेषूत्सङ्गेषु विद्याधराणां ये देहाः शरीराणि। तेषु यान्यवलम्बन्ते अम्बराणि वस्त्राणि। तान्यतिशयेनोच्छ्रितान्युच्चतराणि। तानि चोद्धूयमानानि कम्पमानानि। तान्येव ध्वजाः सादृश्याद् ध्वजरूपाणि। तैः शोभितं भूषितम्।

करिकटेति। मृगेन्द्रैः सिंहैः सनाथीकृतमधिष्ठितम्। अन्तर्मध्ये या दर्यो गुहाः, तासु यन्निर्झरम्। जलं नियतं झरति स्रवतीति निर्झरम्। गुहाप्रदेशे प्रपातपानीयम्। यस्मिन् विन्ध्ये तं तथाभूतम्। कीदृशैः सिंहैः ? करिणो हस्तिनः। तेषां ये कटाः कुम्भाः, तेषु यो मदो दानाम्बु, तेन मिश्रं संयुक्तम्। यद्रक्तमसृक् तस्य योऽवलेह आस्वादः, तेन योऽनुवासः सौरभ्यम्। तदनुसारिणस्तदन्वेषणपरा ये द्विरेफा भ्रमराः। ते अवलीनाः संलग्ना उत्तमाङ्गेषु शिरःसु येषां तैः सिंहैः। वाणपुष्पैर्वाणकुसुमैः कृतान् रचितान्। उत्तंसकान् शिरोमाला धारयद्भिरिव।

गगनतलमिति। शैलकूटैः पर्वतशृङ्गैः। गगनतलमाकाशतलम्। उल्लिखन्तमिव। कीदृशैः शैलकूटैः ? प्रवृद्धैर्वृद्धिमद्भिः। गजैर्हस्तिभिः। आकृष्टा आकर्षिताः फुल्लाः कुसुमिता ये द्रुमा वृक्षास्तैर्यस्त्रासः कम्पः, तस्माद्ये विभ्रान्ता भ्रान्तिमापन्ना मत्तद्विरेफा भ्रमराः, तेषामावली पङ्क्तिः। तस्या हृष्टाया ये मन्द्रा मधुराः स्वनाः शब्दाः। ते विद्यन्ते येषां तैस्तथाभूतैः शैलकूटैः। अत्र भ्रमरपङ्क्तिर्वर्णपङ्क्तिरिव। तथा तरक्षैर्वनश्वभिः। ऋक्षैर्वानरैः प्राणिविशेषैर्वा। शार्दूलैः सिंहजातिभिः। शाखामृगैर्मर्कटैः। अध्यासिताः सेविता ये शैलकूटास्तैः।

रहसीति। कीदृशं विन्ध्यम् ? रहसि निर्जने। रेवया मदंनसक्तया कान्तया वल्लभया कामिन्येवोपगूढं परिष्वक्तम्। रेवा नर्मदा। यतः सा तत्रैव बहुशो गता। सा च मदनसक्ता। मदनवृक्षावृतत्वादिति। सुरैर्देवैरध्यासितानि निषेवितानि, उद्यानानि उपवनानि यस्मिन्। तथाम्भोऽशनैर्जलाहारैः। अनन्नैर्निराहारैः। मूलाहारैर्मूलभक्षैः। अनिलाहारैर्वायुभक्षैश्च। विप्रैर्ब्राह्मणैर्मुनिभिरन्वितं संयुक्तं विन्ध्यम् ॥६॥

तथाऽगस्त्योदयप्रभावमाह—

उदये च मुनेरगस्त्यनाम्नः कुसमायोगमलप्रदूषितानि ।
हृदयानि सतामिव स्वभावात् पुनरम्बूनि भवन्ति निर्मलानि ॥७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अगस्त्यनाम्नो मुनेरुदये उद्गमे। पुनर्भूयः। अम्बूनि पानीयानि। स्वभावात् प्रकृत्यैव। निर्मलानि प्रसन्नानि भवन्ति। कीदृशानि? कुसमायोगमलप्रदूषितानि। कोर्भूम्याः समायोगः संश्लेषः कुसमायोगः। तस्मात् कुसमायोगाद्यन्मलं पङ्कः। तेन प्रदूषितानि दुष्टानि यानि तान्यगस्त्यदर्शनान्निर्मलानि भवन्ति। वर्षासु कुसमायोगस्तेषाम्। यथा सतां साधूनां उदये दर्शने हृदयानि पुनर्निर्मलानि भवन्ति। कीदृशानि? कुसमायोगमलप्रदूषितानि। कुत्सितैर्जनैर्योऽसौ समायोगस्तस्माद्यन्मलं पापं तेन प्रदूषितानि दुष्टानि। पुनः स्वभावादेव निर्मलानि भवन्ति। साधुदर्शनात् पापक्षय उत्पद्यते यावत् ॥७॥

अथ विन्ध्यवर्णनानन्तरं शरद्वर्णनमाह—

पार्श्वद्वयाधिष्ठितचक्रवाकामापुष्णती सस्वनहंसपङ्क्तिम्।
ताम्बूलरक्तोत्कषिताग्रदन्ती विभाति योषेव शरत् सहासा ॥८॥

शरत् सहासा हासयुक्ता योषा स्त्रीव विभाति शोभते। कीदृशी योषा? ताम्बूलरक्तोत्कषिताग्रदन्ती। ताम्बूलेन रक्ता रञ्जिता ये दन्ता रदाः। तेभ्योऽग्रदन्ताः पुरोवर्तिनो रदा उत्कषिता उद्घृष्टा यया सा तथाभूता स्त्री। शरत्कीदृशी? पार्श्वद्वयाधिष्ठितचक्रवाकामापुष्णती सस्वनहंसपङ्क्तिम्। पार्श्वद्वयमधिष्ठितं संयुक्तम्। चक्रवाकैः पक्षिविशेषैर्लोहितवर्णैर्यस्याः सस्वनायाः शब्दयुक्ताया हंसपङ्क्तेस्तामापुष्णती आपोषयमाणा। नदीनां प्रत्यहं जलाल्पत्वात् पुलिनानि व्यक्तानि भवन्ति। तानि च हंसैः सेव्यन्ते। अत एवोत्प्रेक्ष्यते—'ताम्बूलरक्तोत्कषिताग्रदन्ती योषा सहासेव ॥८॥

अन्यदप्याह—

इन्दीवरासन्नसितोत्पलान्विता शरद् भ्रमत्षट्पदपङ्क्तिभूषिता।
सभ्रूलताक्षेपकटाक्षवीक्षणा विदग्धयोषेव विभाति सस्मरा ॥९॥

शरत् सस्मरा सकामा विदग्धयोषा प्रौढाङ्गनेव विभाति शोभते। कीदृशी विदग्धयोषा? सभ्रूलताक्षेपकटाक्षवीक्षणा। भ्रूलतयोर्योऽसावाक्षेपश्चलनम्। तेन यः कटाक्षो नयनविभ्रमः। तेन सहितं वीक्षणमवलोकनं यस्याः। शरत् कीदृशी? इन्दीवरासन्नसितोत्पलान्विता। इन्दीवरं नीलोत्पलम्। तस्यासन्ने उभयपार्श्वस्थे ये सितोत्पले। तथाभूतेनेन्दीवरेणान्विता संयुक्ता। अनेन नेत्रस्थ सादृश्यमुक्तम्। यतो नेत्रमपि मध्यभागात् कृष्णमुभयपार्श्वयोः सितं भवति। तथा भ्रमन्तश्चलन्तः। ये षट्पदा भ्रमराः। तेषां या पङ्क्तिरवलिः। तया भूषिता संयुक्ता। अनेन

---

१. शरदि हंसपङ्क्तिर्दन्तपङ्क्तिवितस्तत्र चक्रवाकास्ताम्बूलरक्ततोपमा इति भावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भ्रूसादृश्यमुक्तम्। यतो नयनस्योर्ध्वभागस्था भ्रूलता भवति। अत एवोत्प्रेक्ष्यते—सभ्रूलताक्षेपकटाक्षवीक्षणा विदग्धयोषा सस्मरेव ॥९॥

अथान्यदाह—

इन्दोः पयोदविगमोपहितां विभूतिं
द्रष्टुं तरङ्गवलया कुमुदं निशासु ।
उन्मूलयत्यलिनिलीनदलं सुपक्ष्म
वापी विलोचनमिवासिततारकान्तम् ॥१०॥

इन्दोश्चन्द्रमसः। पयोदानां मेघानाम्। विगमाद्विशेषोपगमात्। उपहिता वृता व्याप्ता या विभूतिः कान्तिः। तां द्रष्टुमवलोकयितुम्। वापी नलिनी। निशासु रात्रिषु। कुमुदं कैरवम्। विलोचनं नेत्रमिवोन्मूलयति विकाशयति। कीदृशी वापी? तरङ्गवलया। तरङ्गा ऊर्मिसमूहाः। त एव वलयः प्रकोष्ठभूषणं यस्याः। कीदृक् कुमुदम्? अलिनिलीनदलम्। अलिर्भ्रमरः स निलीनः संलग्नो दलेषु पत्रेषु यस्मिन्। सुपक्ष्म शोभनं पत्रम्। तदेवासितं कृष्णम्। तारकमन्तर्मध्ये यस्मिन्। अत एवोत्प्रेक्ष्यते—नयनमिव। यतो नयनं सुपक्ष्म भवति। शोभनानि पक्ष्माणि अक्षिलोमानि यस्य तत्तथा। असिततारकान्तं कृष्णतारकामध्यम्। नायिका चिरदर्शनाद्वल्लभास्यं सोत्कण्ठा समुद्वीक्षत इति ॥१०॥

अथ भूमेः शोभामुपवर्णयितुमाह—

नानाविचित्राम्बुजहंसकोककारण्डवापूर्णतडागहस्ता ।
रत्नैः प्रभूतैः कुसुमैः फलैश्च भूर्यच्छतीवार्घमगस्त्यनाम्ने ॥११॥

भूर्भूमिः। अगस्त्यनाम्ने अर्घं यच्छतीव ददाति इव। कीदृशी भूः? नानाविचित्राम्बुजहंसकोककारण्डवापूर्णतडागहस्ता। नानाप्रकारा विचित्रा ये अम्बुजाः पद्मादयः। तथा हंसकोककारण्डवाः पक्षिविशेषाः। तैर्यान्यापूर्णानि तडागानि। तान्येव हस्ता यस्याः। कैरवं यच्छतीव? रत्नैः प्रभूतैः कुसुमैः फलैश्चेति। त एवाम्बुजादयो हस्तस्थिता रत्नादीन्युपलक्ष्यन्ते। तै रत्नैः। प्रभूतैर्बहुभिः। तथा कुसुमैः पुष्पैः फलैश्चेति। यतो भगवते रत्नादिभिरर्घो दीयत इति ॥११॥

अथ भगवतः प्राधान्यमाह—

सलिलममरपाज्ञयोज्झितं यद् घनपरिवेष्टितमूर्तिभिर्भुजङ्गैः ।
फणिजनितविषाग्निसम्प्रदुष्टं भवति शिवं तदगस्त्यदर्शनेन ॥१२॥

अमरप इन्द्रः। तदाज्ञया यत्सलिलं जलम्। उज्झितमुत्सृष्टम्। भुजङ्गैः सर्पैः। कीदृशैः? घनपरिवेष्टितमूर्तिभिः। घनैर्मेघैः। परिवेष्टिता मूर्तयो देहा येषां तैः। कीदृशं जलम्? फणिजनितविषाग्निसम्प्रदुष्टम्। फणिनः सर्पाः। तेभ्यो जनित-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुत्पादितं यद्विषम्। तदेवाग्निर्वह्निः। तेन सम्प्रदुष्टं सम्यग् दूषितम्। तदगस्त्यदर्शनेन शिवं श्रेयस्करं भवति ॥१२॥

अथान्यदप्याह—

स्मरणादपि पापमपाकुरुते किमुत स्तुतिभिर्वरुणाङ्गरुहः।
मुनिभिः कथितोऽस्य यथार्घविधिः कथयामि तथैव नरेन्द्रहितम् ॥१३॥

वरुणस्याङ्गरुहः पुत्रोऽगस्त्यमुनिः स्मरणादपि स्मरणमात्रादपि नामसङ्कीर्तनमात्रात्पापमेनोऽपाकुरुते निवर्तयतीति। किमुत किं पुनः स्तुतिभिः स्तोत्रैः। मुनिभिर्गर्गादिभिर्यथा येन प्रकारेणास्यार्घविधिः कथित उक्तः। तथा तेनैव प्रकारेण नरेन्द्रस्य राज्ञो हितं कथयामि वच्मि। तथा च समाससंहितायाम्—

भानोर्वर्त्मविघातवृद्धशिखरो विन्ध्याचलस्तम्भितो
वातापिर्मुनिकुक्षिभृत् सुररिपुर्जीर्णश्च येनासुरः।
पीतश्चाम्बुनिधिस्तपोम्बुनिधिना याम्या च दिग्भूषिता
तस्यागस्त्यमुनेः पयश्च्युतिकृतश्चारः समासादयम् ॥ इति ॥१३॥

अथास्योदयलक्षणमाह—

संख्याविधानात् प्रतिदेशमस्य विज्ञाय सन्दर्शनमादिशेज्ज्ञः।
तच्चोज्जयिन्यामगतस्य कन्यां भागैः स्वराख्यैः स्फुटभास्करस्य ॥१४॥

अस्यागस्त्यमुनेः संख्याविधानाद् गणितविधानात् प्रतिदेशं देशं देशं प्रति सन्दर्शनमुदयं विज्ञाय ज्ञात्वा ज्ञः पण्डित आदिशेद् वदेत्। तच्च दर्शनमुज्जयिन्यां स्फुटभास्करस्य स्फुटादित्यस्य कन्यां कुमारीं स्वराख्यैर्भागैः सप्तभिरंशैरगतस्याप्राप्तस्य भवति। सिंहस्य भागत्रयोविंशतिं भुक्त्वेत्यर्थः। तथा च समाससंहितायाम्—

सप्तभिरंशैः कन्यामप्राप्ते रोमके तु दिवसकरे।
दृश्योऽगस्त्योऽवन्त्यां तत्समपूर्वापरेऽप्येवम् ॥ इति ॥१४॥

अथार्घदानलक्षणमाह—

ईषत्प्रभिन्नेऽरुणरश्मिजालैर्नैशेऽन्धकारे दिशि दक्षिणस्याम्।
सांवत्सरावेदितदिग्विभागे भूपोऽर्घमुर्व्यां प्रयतः प्रयच्छेत् ॥१५॥

भूपो राजा प्रयतः संयत उर्व्यां भूम्यामर्घं प्रयच्छेद् दद्यात्। कस्मिन् काले? अरुणरश्मिजालैररुणकरनिकरैर्नैशे रात्रिभवेऽन्धकारे तमसि ईषत् किञ्चित् प्रभिन्ने नष्टे। कस्यां दिश्यर्घं दद्यात्? दक्षिणस्यां याम्यायां दिशि। कीदृशो राजा? सांव-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्सरावेदितदिग्विभागः। सांवत्सरेण कालविदा आवेदितः प्रदर्शितो दिग्विभागो यस्य स तथाभूतः। यथेयं दक्षिणदिगस्यां भगवतो दर्शनमिति ॥१५॥

कैरर्घं प्रयच्छेदित्याह—

कालोद्भवैः सुरभिभिः कुसुमैः फलैश्च
रत्नैश्च सागरभवैः कनकाम्बरैश्च ।
धेन्वा वृषेण परमान्नयुतैश्च भक्ष्यै-
र्दध्यक्षतैः सुरभिधूपविलेपनैश्च ॥१६॥

कालोद्भवैः सुकालजातैः। सुरभिभिः सुगन्धैः। कुसुमैः पुष्पैः। फलैश्च जातीफलादिभिः। तथा रत्नैर्मणिभिः। सागरभवैः समुद्रजातैः। कनकेन सुवर्णेनाम्बरैर्वस्त्रैः। तथा धेन्वा पयस्विन्या गवा वृषेण दान्तेन। परमान्नेन पायसेन युतैश्च भक्ष्यैरपूपादिभिस्तथा दध्ना क्षीरविकारेण । अक्षतैर्यवैः। सुरभिधूपैः सुगन्धधूपैर्विलेपनैरनुलेपनैः सुगन्धिभिश्च ॥१६॥

अथार्घं दातुर्नृपस्य फलमाह—

नरपतिरिममर्घं श्रद्दधानो दधानः
प्रविगतगददोषो निर्जितारातिपक्षः ।
भवति यदि च दद्यात् सप्त वर्षाणि सम्यग्
जलनिधिरशनायाः स्वामितां याति भूमेः ॥१७॥

नरपती राजा श्रद्दधानः श्रद्धावानिममर्घं दधानः प्रयच्छमाणः। प्रविगतगददोषो निर्जितारातिपक्षो भवति। प्रविगताः प्रनष्टा गदा रोगा दोषाश्च यस्य। तथा निर्जितोऽरातिपक्षः शत्रुपक्षो येन। यदि चानेन विधिना सम्यगविच्छिन्नं सप्त वर्षाणि दद्यात्तदा जलनिधिरशनाया भूमेः समुद्रमेखलाया उर्व्याः स्वामितां प्रभुतां याति गच्छति ॥१७॥

अथ ब्राह्मणविट्शूद्राणां फलमाह—

द्विजो यथालाभमुपाहृतार्घः प्राप्नोति वेदान् प्रमदाश्च पुत्रान् ।
वैश्यश्च गां भूरि धनं च शूद्रो रोगक्षयं धर्मफलं च सर्वे ॥१८॥

द्विजो ब्राह्मणो यथालाभं यथासम्भवमुपाहृतार्घो दत्तार्घः प्राप्नोति लभते वेदान्। प्रमदाः स्त्रीः। पुत्रानपत्यानि च। तथा वैश्यो यथालाभमुपहृतार्घो गां लभते। शूद्रो भूरि बहु धनं वित्तं प्राप्नोति। सर्वे ब्राह्मणवैश्यशूद्रा रोगक्षयं गदोपशमं धर्मफलं च प्राप्नुवन्ति ॥१८॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथोदितस्य लक्षणमाह—

रोगान् करोति परुषः कपिलस्त्ववृष्टिं
धूम्रो गवामशुभकृत् स्फुरणो भयाय ।
माञ्जिष्ठरागसदृशः क्षुधमाहवांश्च
कुर्यादणुश्च पुररोधमगस्त्यनामा ॥१९॥

अगस्त्यनामा अगस्त्यमुनिः परुषो रूक्षो रोगान् करोति। कपिलः कपिलवर्णोऽवृष्टिमवर्षणं करोति। धूम्रो धूम्रवर्णो गवामशुभकृदनिष्टफलं करोति। स्फुरणः चलनो भयाय भवति। माञ्जिष्ठरागसदृशो लोहितवर्णः क्षुधं दुर्भिक्षं करोति। आहवान् संग्रामांश्च करोति। अणुः सूक्ष्मः पुररोधं नगरवेष्ठनं करोति ॥१९॥

अथ वर्णलक्षणमाह—

शातकुम्भसदृशः स्फटिकाभस्तर्पयन्निव महीं[1] किरणाग्रैः[2] ।
दृश्यते यदि तदा प्रचुरान्ना भूर्भवत्यभयरोगजनाढ्या ॥२०॥

यदि शातकुम्भसदृशो रूप्यसदृशाभो दृश्यते। शातकुम्भशब्दः सुवर्णरजतयोर्द्वयोरपि वाचकः। अथवा स्फटिकाभः स्फटिककान्तिः। महीं भूमिं किरणाग्रै रश्मिप्रान्तैस्तर्पयन्निव दृश्यते। केचित् किरणौघैरिति पठन्ति। किरणौघै रश्मिसमूहैः। तदा भूर्मही प्रचुरान्ना प्रभूतसस्या। तथा अभयरोगजनाढ्या अभयैर्भयरहितैररोगैर्विगतगदैर्जनैर्जन्तुभिराढ्या बहुला भवति। तथा च गर्गः—

शङ्खकुन्देन्दुगोक्षीरमृणालरजतप्रभः ।
दृश्यते यद्यगस्त्यः स्यात् सुभिक्षक्षेमकारकः ॥
वैश्वानरार्चिप्रतिमैर्मांसशोणितकर्दमैः ।
रणैर्भयैश्च विविधैः किञ्चिच्छेषायते प्रजा ॥ इति ॥२०॥

अथोदयास्तमयलक्षणं शुभाशुभं चाह—

उल्कया विनिहतः शिखिना वा क्षुद्भयं मरकमेव विधत्ते ।
दृश्यते स किल हस्तगतेऽर्के रोहिणीमुपगतेऽस्तमुपैति ॥२१॥

उल्कया विनिहतोऽभिताडितः शिखिना केतुना वा विनिहतः। तदा क्षुद्भयं दुर्भिक्षम्। मरकं जनक्षयं च विधत्ते ददाति। किलेत्यागमसूचने। सोऽगस्त्यमुनिः

---

१. अत्र कर्तरि ल्युनं तु भावे ल्युडिति बोध्यम्।
२. किरणौघैरिति पाठान्तरम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हस्तगतेऽर्के हस्तस्थे सूर्ये दृश्यते उदयं याति। तथा रोहिणीमुपगते रोहिण्यां संस्थितेऽर्केऽस्तमुपैति अदर्शनमायाति। यद्यप्यत्र गणितसाम्यं न भवति, तथाप्याऽऽचार्येण पूर्वशास्त्रदृष्टत्वात् कृतम्। तथा च पञ्चसिद्धान्तिकायाम्—

विपुवच्छायाद्वगुणा [1]पञ्चकृतिस्तत्कलास्ततश्चापम् ।
छायात्रिसप्तकयुतं दशभिर्गुणितं विनाऽचस्ताः ॥
ताभिः कर्कटकाद्याद्यल्लग्नं तादृशे सहस्रांशौ ।
याम्याशावनितामुखविशेषतिलको मुनिरगस्त्यः ॥

एवं पूर्वशास्त्रदृष्टत्वादाचार्येणात्रोक्तम्। तथा च पराशरः—

हस्तस्थे सवितर्युदेति रोहिणीसंस्थे प्रविशति।

अथास्य त्रिविधश्चारोदयकालो दृष्टः—आश्वयुग्बहुलाष्टमीपञ्चदश्योः कार्तिकाष्टम्यां वा। तत्राश्वयुग्बहुलोदितः सुवृष्टिक्षेमान्नसम्पत्करः। वर्णश्चाले-दयति। अग्निपरुषरूक्षाभो रोगाय कपिलो वृष्टिनिग्रहाय। धूमाभो गवामभावाय। माञ्जिष्ठः कुङ्कुमच्छविः क्षुच्छस्त्रदः। नीलोऽतिवर्षाय। संवृतः पुररोधाय। स्पन्दनो भयाय।

अपि च—

हन्यादुल्का यदागस्त्यं केतुर्वाप्युपधूपयेत् ।
दुर्भिक्षं जनमारश्च तदा जगति जायते ॥
सुस्निग्धवर्णः श्वेतश्च शातकुम्भसमप्रभः ॥
मुनिः क्षेमसुभिक्षाय प्रजानामभयाय च ॥ इति ॥२१॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतावगस्त्यचारो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

अथ सप्तर्षिचारो व्याख्यायते। तत्रादावेव तेषां मुनीनां दिक्संस्थान-लक्षणमाह—

सैकावलीव राजति ससितोत्पलमालिनी सहासेव ।
नाथवतीव च दिग् यैः कौवरी सप्तभिर्मुनिभिः ॥१॥

यैः सप्तभिर्मुनिभिः कौवेरी उत्तरा दिग् नाथवतीव च विराजते शोभते। यथा नाथवती प्रभुणा युक्ता नायिका विराजते तद्वत् कौवेरीति। नाथवती कीदृशी

---

१. पञ्चकृतिस्त्रियुतं ततश्चापमिति पाठः साधुर्विभाति। द्रष्टव्यौ पञ्चसिद्धान्तिकायां चतुर्दशाध्यायस्य ३९–४० श्लोकौ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भवति ? सैकावलीव। सह एकावल्या वर्तते या। एकावलीत्याभरणविशेषस्य संज्ञा। एवं ससितोत्पलमालिनी सहासेव। सह सितया श्वेतयोत्पलमालया वर्तते सह हासेन च। मुनिपङ्क्तेः कुटिलत्वादेतानि विशेषणान्युपपद्यन्त इति ॥१॥

ध्रुववशाद् भ्रमद्भिर्यैरुत्तरा दिगेवंविधा लक्ष्यते तेषां चारं वक्ष्यामीत्याह—

ध्रुवनायकोपदेशान्नरिनर्तीवोत्तरा भ्रमद्भिश्च।
यैश्चारमहं तेषां कथयिष्ये वृद्धगर्गमतात् ॥२॥

यैर्मुनिभिर्भ्रमद्भिरुत्तरा कौवेरी दिग् नरिनर्तीव। अत्यर्थं नृत्यति नरिनर्ति। कथं ध्रुवनायकोपदेशात्। ध्रुव एव नायको ध्रुवनायकस्तदुपदेशात्। यतो नर्तक्या उपदेशो नायक आचार्यो भवति। तस्या ध्रुवनायकोपदेशः। यस्मात् सकलज्योतिश्चक्रस्य ध्रुव एव भ्रामकः। तथा च भट्टब्रह्मगुप्तः—

ध्रुवयोर्वद्धं सव्यगममराणां क्षितिजसंस्थमुडुचक्रम्।
अपसव्यगमसुराणां भ्रमति प्रवहानिलक्षिप्तम् ॥ इति।

तेषां मुनीनां चारमहं वृद्धगर्गमतात् कथयिष्ये। वृद्धगर्गो नाम महामुनिस्तन्मतात्तत्कृताच्छास्त्रादिति ॥२॥

अधुनैतेषां चारनक्षत्रानयनमाह—

आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ।
षड्द्विकपञ्चद्वियुतः शककालस्तस्य राज्ञश्च ॥३॥

मुनयो मरीच्यादयः सप्तर्षयो युधिष्ठिरे पाण्डुतनये नृपतौ राजनि पृथ्वीं महीं शासति परिपालयति मघासु मघानक्षत्रेष्वासन्नध्यतिष्ठन्। तथा च वृद्धगर्गः—

कलिद्वापरसन्धौ तु स्थितास्ते पितृदैवतम्।
मुनयो धर्मनिरताः प्रजानां पालने रताः ॥

तस्य च युधिष्ठिरस्य राज्ञः षड्द्विकपञ्चद्वियुतः शककालो गतः। सहस्रद्वयेन पञ्चभिः शतैः षड्विंशत्यधिकैः २५२६ शकनृपकालो युक्तः कार्यः। एवं कृते यद्भवति तावद्वर्षवृन्दं वर्तमानकालं यावद् गतम्। तस्य च शतेन भागमाहृत्य यदवाप्यते तानि नक्षत्राणि मघादीनि भुक्तानि यच्छेषं तानि वर्षाणि भुज्यमाने नक्षत्रे तेषां प्रविष्टानां गतानि। तानि च शताद्विशोध्य यदवशिष्यते तावन्त्येव वर्षाणि तस्मिन्नक्षत्रे स्थितानीति। लब्धनक्षत्राणामपि सप्तविंशत्या भागमपहृत्यावशेषाङ्कसमं मघादिनक्षत्रं भुक्तमिति वाच्यम् ॥३॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ तेषां नक्षत्रभोगप्रमाणकालं नक्षत्रावस्थितिं चाह—

एकैकस्मिन्नृक्षे शतं शतं ते चरन्ति वर्षाणाम् ।
[1]प्रागुदयतोऽप्यविवरादृजून्नयति तत्र संयुक्ताः ॥४॥

ते मुनय एकैकस्मिन्नृक्षे नक्षत्रे शतं शतं वर्षाणां चरन्ति। तथा च कश्यपः—

शतं शतं तु वर्षाणामेकैकस्मिन् महर्षयः ।
नक्षत्रे निवसन्त्येते ससाध्वीका महातपाः ॥

अविवरान्निरन्तरं प्रागुदयतः प्राक् पूर्वस्यां दिशि उदयतो यन्नक्षत्रं तेषामृजून्नयति स्पष्टतां सप्तर्षिपङ्क्त्या नयति तत्र तस्मिन्नक्षत्रे ते संयुक्ताः स्थिता इति। एतदुक्तं भवति—यस्य नक्षत्रस्य प्रागुदयतः सप्तर्षिपङ्क्तिः [2]स्पष्टा भवति तस्मिन्नेव स्थिता इति। केचित् प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते ससाध्वीका इति पठन्ति। ते च प्रागुत्तरतश्चैशान्यां दिशि सदा सर्वकालं ससाध्वीकाः सारुन्धतिका उदयन्ते ॥४॥

अथ संस्थानलक्षणमाह—

पूर्वे भागे भगवान् मरीचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् ।
तस्याङ्गिरास्ततोऽत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च ॥५॥
पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्ना अनुक्रमेण पूर्वाद्यात् ।
तत्र वसिष्ठं मुनिवरमुपाश्रितारुन्धती साध्वी ॥६॥

पूर्वे भागे पूर्वस्यां दिशि भगवान् मरीचिर्नाम महर्षिः स्थितः। अस्मान्मरीचेरपरे पश्चिमे भागे वसिष्ठः स्थितः। तस्य वसिष्ठस्यापरे अङ्गिराः स्थितः। ततस्तस्मादङ्गिरसोऽत्रिः स्थितः। तस्यात्रेरासन्नो निकटवर्ती पुलस्त्यश्च ॥५॥

ततः पुलहस्ततः क्रतुरिति भगवान्। अनुक्रमेण परिपाट्या पूर्वाद्यात् पूर्वादित आसन्ना निकटस्थिताः। तत्र च तन्मध्ये अरुन्धती साध्वी सच्छीला मुनिवरं मुनिप्रधानं वसिष्ठमुपाश्रिता संश्रितेत्यर्थः ॥६॥

अथैतैः शुभाशुभफलमाह—

उल्काशनिधूमाद्यैर्हता विवर्णा विरश्मयो ह्रस्वाः ।
हन्युः स्वं स्वं वर्गं विपुलाः स्निग्धाश्च तद्वृद्धयै ॥७॥

---

१. प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते ससाध्वीकाः इति पाठान्तरम्।

२. सर्वास्तारा यथा उदिता भवेयुः। यदा मरीचिः प्राक् क्षितिजे समायाति तदैव वक्ष्यमाणमुनिसंस्थानानुसारेण सर्वे ऋषय आकाशे स्पष्टा भवन्ति। तेन प्राक्क्षितिजे आयनाक्षजदृक्कर्मसंस्कृतो मरीचिध्रुवको मघा तद्ध्रुवकसमः। ऋजुः स्पष्ट इति सर्वत्रैव भट्टोत्पलव्याख्या। द्रष्टव्याऽमस्यैव ग्रन्थस्य २३८ पृष्ठे केतुचारे ४४ श्लोकस्य व्याख्या।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एते मुनय उल्कया अशन्या धूमेन वा। आदित्यग्रहणाद्रजोनीहारपांशुभिर्हताः। तथा विवर्णाः कलुषाः। विरश्मयो विगतकिरणाः। ह्रस्वाः स्वल्पविम्बाः स्वं स्वल्-मात्मीयवर्गं वक्ष्यमाणं हन्युर्नाशयेयुः। तथा विपुला विस्तीर्णाः। स्निग्धा निर्मलाश्च तद्वृद्धचै स्ववर्गसिद्धये भवन्ति। तथा च वृद्धगर्गः—

उल्कया केतुना वापि धूमेन रजसापि वा।
हता विवर्णाः स्वल्पा वा किरणैः परिवर्जिताः॥
स्वं स्वं वर्गं तदा हन्युर्मुनयः सर्व एव ते।
विपुलाः स्निग्धवर्णाश्च स्ववर्गपरिपोषकाः॥ इति॥७॥

अथैतेषां स्ववर्गमाह—

गन्धर्वदेवदानवमन्त्रौषधिसिद्धयक्षनागानाम्।
पीडाकरो मरीचिर्ज्ञेयो विद्याधराणां च॥८॥

शकयवनदरदपारतकाम्बोजांस्तापसान् वनोपेतान्।
हन्ति वसिष्ठोऽभिहतो विवृद्धिदो रश्मिसम्पन्नः॥९॥

अङ्गिरसो ज्ञानयुता धीमन्तो ब्राह्मणाश्च निर्दिष्टाः।
अत्रेः कान्तारभवा जलजान्यम्भोनिधिः सरितः॥१०॥

रक्षःपिशाचदानवदैत्यभुजङ्गाः स्मृताः पुलस्त्यस्य।
पुलहस्य तु मूलफलं क्रतोस्तु यज्ञाः सयज्ञभृतः॥११॥

गन्धर्वा अश्वमुखा नरदेवयोनयः। देवाः सुराः। दानवा दनुपुत्राः। मन्त्राः। औषधयः। सिद्धा देवयोनयः। यक्षाः। नागा एतेषां सर्वेषाम्। तथा विद्याधराणां देवयोनीनां मरीचिरुपतप्तः पीडाकरः। स्निग्धो विपुलश्च वृद्धिप्रदः॥

शकयवनेति। शका जनाः। यवनाः। दरदाः। पारताः। काम्बोजाः। तापसाः तपोनिरताः। वनोपेता वनस्था एतान् वसिष्ठोऽभिहत उपतप्तो हन्ति। रश्मिसम्पन्नो निरुपहतो विवृद्धिदो वृद्धिप्रदः॥

अङ्गिरस इति। ज्ञानयुता ज्ञानोपेताः। धीमन्तो बुद्धिमन्तः। ब्राह्मणा द्विजा एते अङ्गिरसो विनिर्दिष्टाः कथिताः।

अत्रेरिति। कान्तारमटवी। तत्र भवो जन्म येषां ते कान्तारभवाः। जल-जानि। जले यानि द्रव्याणि जायन्ते। अम्भोनिधिः समुद्रः। सरितो नद्यः। एते अत्रेः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

राक्षसाः। पिशाचाः। दानवाः। दैत्याः। भुजङ्गाः सर्पाः। एते पुलस्त्यस्य स्मृताः कथिताः। मूलफलं यत्किञ्चित्तत्तु पुलहस्य। यज्ञा मखाः। यज्ञभृतो यज्ञकर्तारः। तैः सह यज्ञाः क्रतोरिति॥ तथा च वृद्धगर्गः—

देवदानवगन्धर्वाः सिद्धपन्नगराक्षसाः।
नागा विद्याधराः सर्वे मरीचेः परिकीर्तिताः॥

यवनाः पारताश्चैव काम्बोजा दरदाः शकाः।
वसिष्ठस्य विनिर्दिष्टास्तापसा वनमाश्रिताः॥

धीमन्तो ब्राह्मणा ये च ज्ञानविज्ञानपारगाः।
रूपलावण्यसंयुक्ता मूनेरङ्गिरसः स्मृताः॥

कान्तारजास्तथाम्भोजा अत्रेर्ये सरिदाश्रिताः।
पिशाचा दानवा दैत्या भुजङ्गा राक्षसास्तथा॥

पुलस्त्यस्य विनिर्दिष्टाः पुष्पं मूलं फलं च यत्।
तत्सर्वं पुलहस्योक्तं यज्ञा यज्ञभृतश्च ये॥

क्रतोरेव विनिर्दिष्टा वेदज्ञा ब्राह्मणास्तथा॥ इति॥८-११॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहितायां विवृतौ सप्तर्षिचारो नाम त्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥

वराहमिहिराचार्यग्रहचारोदधौ कृते।
अर्थिनामुत्पलश्चक्रे स्वार्थाय विवृतिप्लवम्॥

इति ग्रहचाराः समाप्ताः॥

———

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ नक्षत्रकूर्माध्वायो व्याख्यायते

तत्रादावेव तत्प्रविभागमाह—

नक्षत्रत्रयवर्गैराग्नेयाद्यैर्व्यवस्थितैर्नवधा ।
भारतवर्षे मध्यप्रागादिविभाजिता देशाः ॥१॥

नक्षत्रत्रयेण नववर्गास्तैर्नक्षत्रत्रयवर्गैः। आग्नेयाद्यैः कृतिकाद्यैर्नवधा नवभिः प्रकारैर्व्यवस्थितैः। क्व भारतवर्षे। मेरोर्दक्षिणभागो भारतवर्षं तत्र व्यवस्थितैः। तत्र च मध्यप्रागादिविभाजिता देशाः। मध्यदेशे मध्यभागे भारतवर्षेऽन्ये देशाः प्रागादिना पूर्वादिक्रमेण विभाजिता विभागेन स्थापिता वक्ष्यमाणविधानेनेति। तथा च गर्गः—

कृत्तिकाद्यैस्त्रिनक्षत्रैर्भवर्गैर्नवभिः क्षितिः ।
कल्पिता मध्यदेशादौ प्रागादिक्रमयोगतः ॥
कृत्तिकाद्यस्त्रिनक्षत्रो मध्यदेशे गणो यदा ।
पापैरुपहतो हन्ति मध्यदेशाऽखिलांस्तदा ॥
रौद्रादिको हन्ति पूर्वां सार्पाद्यः पूर्वदक्षिणाम् ।
आर्यम्णाद्यस्तथा याम्यां स्वात्याद्यो दक्षिणापराम् ॥
ज्येष्ठाद्यः पश्चिमामाशां वैश्वाद्यश्चापरोत्तराम् ।
वारुण्याद्यो हन्ति सौम्यां पौष्णाद्यः शूलिनो दिशम् ॥ इति ॥१॥

अथ मध्यदेशप्रविभागमाह—

भद्रारिमेदमाण्डव्यसाल्वनीपोज्जिहानसंख्याताः ।
मरुवत्सघोषयामुनसारस्वतमत्स्यमाध्यमिकाः ॥२॥
माथुरकोपज्योतिषधर्मारण्यानि शूरसेनाश्च ।
गौरग्रीवोद्देहिकपाण्डुगुडाश्वत्थपाञ्चालाः ॥३॥
साकेतकङ्ककुरुकालकोटिकुकुराश्च पारियात्रनगः ।
औदुम्बरकापिष्ठलगजाह्वयाश्चेति मध्यमिदम् ॥४॥

एते देशा मध्यदेशे प्रधानाः परिगणितास्तत्रैव कृत्तिकादिनक्षत्रत्रितयम्। तद्यथा देशास्तेषु च जनपदाः। भद्राः। अरिमेदाः। माण्डव्याः। साल्वाः। नीपाः। उज्जिहानाः। संख्याताः। मरुभूः। वत्साः। घोषो देशविशेषः। यामुनाः। सारस्वताः। मत्स्याः। माध्यमिकाः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

माथुरकाः। उपज्योतिषाः। धर्मारण्यं पुण्यक्षेत्रम्। शूरसेनाः। गौरग्रीवाः। उद्देहिकाः। पाण्डुगुडाः। अश्वत्थाः। पाञ्चालाः॥

साकेतदेशः। कङ्काः। कुरवः। कालकोटिः। कुकुराश्च। पारियात्रो नगः पर्वतः। औदुम्बराः। कापिष्ठलाः। गजाह्वयो हस्तिनापुरमित्येवं प्रकारा मध्यमिदम्। मध्यदेशविभाग इत्यर्थः। तथा च भगवान् पराशरः—

चत्वारिंशोत्तरं योजनसहस्रं जम्बूद्वीपस्तत्र पूर्वादापश्चिमार्णवमवगाढाः षण्महागिरयः। हिमवान् हेमकूटो निषधो नीलः श्वेतः शृङ्गवांश्च। शतं सहस्राणामितरेषां षष्टिसहस्राणि काञ्चनमयानां गिरीणां चत्वारिंशन्महानद्यश्चत्वार उदधयः। कुनदीनां षष्टिसहस्राणि या महार्णवमनुप्रविशन्ति। एकनवती राज्यानामेकोनशतं कुराज्यानां दश जाङ्गलानि मरवोऽष्टावशीतिः[1] कच्छास्तावन्त एव द्वीपाः। पञ्च जनपदसहस्राणि। तत्र कृत्तिकादीनि त्रीणि मध्यदेशेऽस्मिन् वर्षे भवन्त्यार्द्रादीनि त्रीणि त्रीण्युक्तवर्जं क्रमात् पूर्वादिष्वष्टासु दिक्षु। दिङ्नक्षत्रेपूपसृष्टेषु दिग्जनपदानामेवोपतापो भवति विशेषतस्तु शूरसेनमगधकलिङ्गावन्तिसौवीरसैन्धवहाररभूतिमन्दकुणिन्दाधिपतीनाम्। अतः परं दिग्जनपदान् व्याख्यास्यामः।

अथ मध्यदेशे आर्यावर्त इति य आख्यायते तत्र जनपदाः--शूरसेनोद्देहिकपाण्डुगुडाश्वत्थनीपकाञ्चनकौरवोत्तमज्योतिषभद्रारिमेदमाध्यमिकसाल्वसाकेतमत्स्यकपिष्ठलचक्रदौलेपमाण्डव्यपाण्डुनगरगौरग्रीवपारियात्रिककुकुरराज्यौदुम्बरयामुनगजाह्वयोज्जिहानकालकोटिमाथुरोत्तरदक्षिणपाञ्चालकुरुक्षेत्ररुर्मारण्यसारस्वताः-॥२-४॥

अथ पूर्वस्यां दिशि देशान् जनपदांश्चाह—

अथ पूर्वस्यामञ्जनवृषभध्वजपद्ममाल्यवद्गिरयः।
व्याघ्रमुखसुह्मकर्वटचान्द्रपुराः शूर्पकर्णाश्च ॥५॥
खसमगधशिबिरगिरिमिथिलसमतटोड्राश्ववदनदन्तुरकाः।
प्राग्ज्योतिषलौहित्यक्षीरोदसमुद्रपुरुषादाः ॥६॥
उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठाः।
एकपदताम्रलिप्तककोशलका वर्धमानाश्च ॥७॥

अथानन्तरं पूर्वस्यां दिशि देशप्रविभागः। तद्यथा—अञ्जनम्। वृषभध्वजः। पद्मम्। माल्यवान्। एते सर्व एव गिरयः पर्वताः। तथा व्याघ्रमुखा जनाः। सुह्माः। कर्वटाः। चन्द्रपुरं पत्तनं तत्र भवाश्चान्द्रपुराः। शूर्पकर्णा जनाः॥

---

१. ष्टाविंशतिरिति अ० क० पु० पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

खसाः। मगधाख्यो देशः। शिविरो गिरिः पर्वतः। मिथिलाख्यो देशः। समतटो देशः। उड्रा जनाः। अश्ववदनाः। दन्तुरकाः। प्राग्ज्योतिषः। लौहित्याख्यो नदः। क्षीरोदसमुद्रः। पुरुषादाः पुरुषभक्षा जनाः॥

उदयगिरिः पर्वतः। भद्रा जनाः। गौडकाः। पौण्ड्रा जनाः। उत्कलाः। काशयः। मेकलाः। अम्बष्ठाः। एकपदाः। ताम्रलिप्तकाः। कोशलकाः। वर्धमानाश्चेति। एते आर्द्रादिके नक्षत्रत्रये देशाः। तथा च पराशरः—

अथ पूर्वस्यां माल्यवच्छिबिराञ्जनपद्मवृषभध्वजोदयशिखरिदन्तुरकाः काशिकोशलमिथिलमेकलोत्कलपुण्ड्रकर्वटसमतटोड्रगौडकभद्रद्रविडसुह्मताम्रलिप्तप्राग्ज्योतिषवर्द्धमानवाजिमुखाम्बष्ठपुरुषादकर्णिकोष्ठाधिश्रोत्रव्याघ्रमुखलौहित्यार्णवक्षीरोदार्णवमीनाशनकिरातसौवीरमहीधराविवसनैकपादोदयानुवासिनश्चेति॥५-७॥

अथाग्नेय्यां दिशि देशान् जनपदांश्चाह—

आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गाः।
शौलिकविदर्भवत्सान्ध्रचेदिकाश्चोर्ध्वकण्ठाश्च॥८॥
वृषनालिकेरचर्मद्वीपा विन्ध्यान्तवासिनस्त्रिपुरी।
श्मश्रुधरहेमकुड्यव्यालग्रीवा महाग्रीवाः॥९॥
किष्किन्धकण्टकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिकदाशार्णाः।
सह नग्नपर्णशबरैराश्लेषाद्ये त्रिके देशाः॥१०॥

आग्नेय्यां पूर्वदक्षिणस्यां दिशि देशप्रविभागः। तद्यथा—कोशला जनाः। कलिङ्गाः। वङ्गाः। उपवङ्गाः। जठराङ्गाः। शूलिकाः। विदर्भाः। वत्साः। अन्ध्राः। चेदिकाश्च। ऊर्ध्वकण्ठाश्च॥

वृषः वृषस्थानम्। नालिकेरः। चर्मद्वीपः। विन्ध्यान्तवासिनः। विन्ध्यपर्वते ये निवसन्ति। त्रिपुरी नगरी। श्मश्रुधरा जनाः। हेमकुड्यं स्थानम्। व्यालग्रीवा जनाः। महाग्रीवाः॥

किष्किन्धो देशः। कण्टकस्थलम्। निषादराष्ट्रम्। पुरिकाः। दाशार्णाः। नग्नशवराः। पर्णशवराः। एते प्रागुक्ताः सह नग्नपर्णशवरैः। एते देशा आश्लेषाद्ये नक्षत्रत्रिके ज्ञेयाः। तथा च पराशरः—

अथ प्राग्दक्षिणस्यां विन्ध्यान्तवासिनश्चेदिवत्सदशार्णाङ्गवङ्गोपवङ्गकलिङ्गजठरपुण्ड्रशूलिकविदर्भनग्नपर्णशवरविन्ध्यक्षेत्रपुरपुरिककण्टकस्थलवृषद्वीपकौश-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लौध्विककाम्बोजबर्मलूतकाककाचहेमकुञ्चव्यालग्रीवमहाग्रीवश्मश्रुधरनालिकेरद्वीपकिष्किन्धाधिवासिनः ॥८-१०॥

अथ दक्षिणस्यां दिशि देशजनपदप्रविभागमाह—

अथ दक्षिणेन लङ्काकालाजिनसौरिकीर्णतालिकटाः ।
गिरिनगरमलयदर्दुरमहेन्द्रमालिन्द्यभरुकच्छाः ॥११॥
कङ्कटकङ्कणवनवासिशिबिकफणिकारकोङ्कणाभीराः ।
आकरवेणावर्तकदशपुरगोनर्दकेरलकाः ॥१२॥
कर्णाटमहाटविचित्रकूटनासिक्यकोल्लगिरिचोलाः ।
क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्यो रिष्यमूकश्च ॥१३॥
वैदूर्यशङ्खमुक्तात्रिवारिचरधर्मपट्टनद्वीपाः ।
गणराज्यकृष्णवेल्लूरपिशिकशूर्पाद्रिकुसुमनगाः ॥१४॥
तुम्बवनकार्मणयकयाम्योदधितापसाश्रमा ऋषिकाः ।
काञ्चीमरुचीपट्टनचेर्यार्यकसिंहला ऋषभाः ॥१५॥
बलदेवपट्टनं दण्डकावनतिमिङ्गिलाशना भद्राः ।
कच्छोऽथ कुञ्जरदरी सताम्रपर्णीति विज्ञेयाः ॥१६॥

अथानन्तरं दक्षिणेन दक्षिणस्यां दिशि देशाः । तद्यथा—लङ्का । कालाजिनम् । सौरिकीर्णाः । तालिकटाः । गिरिनगरम् । मलयः पर्वतः । दर्दुरः । महेन्द्रः । मालिन्द्यः । एते पर्वताः । भरुकच्छा जनाः ॥

कङ्कटाः । कङ्कणाः । वनवासिनः । शिविकाः । फणिकाराः । कोङ्कणाः । आभीराः । आकरः स्थानं यत्र सर्वद्रव्याणां परिच्छित्तिः क्रियते । वेणा नदी । आवर्तका जनाः । दशपुरम् । गोनर्दाः । केरलकाः ॥

कर्णाटः । महाटविः । चित्रकूटः पर्वतः । नासिक्यो देशः । कोल्लगिरिः । चोला जनपदाः । क्रौञ्चद्वीपो द्वीपविशेषः । जटाधरा जनाः । कावेरी नदी । रिष्यमूकः पर्वतः ॥

वैदूर्यशङ्खमुक्ता यत्रोत्पद्यन्ते । अत्रिः आश्रमस्थानं भगवतोऽत्रेः । वारिचरः । धर्मपट्टनम् । द्वीपाः । गणराज्यकृष्णवेल्लूरा राजानः । पिशिकाः । शूर्पाद्रिः पर्वतः । कुसुमनगः पर्वतः ॥

तुम्बवनम् । कार्मणेयकाः । याम्योदधिर्दक्षिणः समुद्रः । तापसाश्रमास्तापसानामाश्रमाः । ऋषिका जनाः । काञ्ची देशः । मरुचीपट्टनम् । चेर्यार्यकाः । सिंहलाः । ऋषभाः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वलदेवपट्टनम्। दण्डकावनम्। तिमिङ्गिलाशनाः। भद्राः। कच्छः। अथानन्तरम्। कुञ्जरदरी हस्तिखण्डा। सताम्रपर्णी ताम्रपर्ण्या नद्या सहिता। इत्येवं प्रकारा देशा उत्तरफल्गुन्याद्ये त्रिके विज्ञेया ज्ञातव्याः। तथा च पराशरः—

अथ दक्षिणस्यां विन्ध्यकुसुमापीडदर्दुरमहेन्द्रशूर्पवत्समलयमालिन्द्यावन्तिसाम्ववतिदशपुरैककच्छभरुकच्छर्द्धिवनवासोपगिरिभद्रगिरिनगरदण्डकगणराज्यत्रिराजकर्कोटकञ्चनतिमिङ्गिलाहाररिष्यमूकतापसाश्रमशङ्खमुक्ताप्रवालवैदूर्याकरोद्वक्त्रात्रिवारिचरार्णवचोलककौवेरकावेरिकपाशिकधर्मपट्टनपट्टिकाशकृष्णवेल्लूरताम्रपर्णनार्मदगोनर्दचाञ्चीकपट्टनतालिकटसौरिकीर्णसहकारिवेणातटतुम्बवनकालाजिनद्वीपकर्णिकारशिविकोङ्कणचित्रकूटकर्णाटमहाटविकान्ध्रकोल्लगिरिनासिक्यकार्मणेयकावेर्वारुकवेधिनिकवलदेवपट्टनकौञ्चद्वीपसिंहलाः परमतदर्दुरमलयमरीचित्रकूटशिखरालङ्कारशूर्पपर्वतकुञ्जरदरीसम्भोगवतिनृणां गिरिसाराश्रमाः ॥११-१६॥

अथ नैर्ऋत्यां दिशि देशप्रविभागमाह—

नैर्ऋत्यां दिशि देशाः पल्लवकाम्बोजसिन्धुसौवीराः।
वडवामुखारवाम्बष्ठकपिलनारीमुखानर्ताः ॥१७॥

फेणगिरियवनमार्गरकर्णप्रावेयपारशवशूद्राः।
बर्बरकिरातखण्डक्रव्यादाभीरचञ्चूकाः ॥१८॥

हेमगिरिसिन्धुकालकरैवतकसुराष्ट्रबादरद्रविडाः।
स्वात्याद्ये भत्रितये ज्ञेयश्च महार्णवोऽत्रैव ॥१९॥

नैर्ऋत्यां दक्षिणपश्चिमायां दिशि देशाः। तद्यथा—पल्लवाः। काम्बोजाः। सिन्धुसौवीराः। वडवामुखाः। अरवाः। अम्बष्ठाः। कपिलाः। नारीमुखाः। आनर्ताः॥

फेणगिरिः। यवनाः। मार्गराः। कर्णप्रावेयाः। पारशवाः। शूद्राः। बर्बराः। किराताः। खण्डाः। क्रव्यादाः। आभीराः। चञ्चूकाः॥

हेमगिरिः। सिन्धुर्नदः। कालकाः। रैवतकाः। सुराष्ट्राः। बादराः। द्रविडाः। अत्रैव नैर्ऋत्यां दिशि महार्णवो ज्ञेयो ज्ञातव्यः। एते स्वात्याद्ये भत्रितये स्वातिपूर्वके नक्षत्रत्रितये ज्ञेयाः। तथा च पराशरः—

अथ प्रत्यग्दक्षिणस्यां सुराष्ट्रमहाराष्ट्रसिन्धुसौवीरशूद्राभीरद्रविडकनक-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

खण्डसिन्धुकालकफेणगिरिरैवतकनर्तकवाल्हीकयवनपल्लवमार्गरारवरथकाराम्बष्ठ-कालाजकर्णप्रवरगिरिवासिनोऽतः परं महार्णवोऽर्वकोपजोऽग्निर्वडवामुख इति ॥१७-१९॥

अथ पश्चिमायां दिशि देशान् जनपदांश्चाह—

अपरस्यां मणिमान् मेघवान् वनौघः क्षुरार्पणोऽस्तगिरिः ।
अपरान्तकशान्तिकहैहयप्रशस्ताद्रिवोक्काणाः ॥२०॥
पञ्चनदरमठपारततारक्षितिजृङ्गवैश्यकनकशकाः ।
निर्मर्यादा म्लेच्छा ये पश्चिमदिक्स्थितास्ते च ॥२१॥

अपरस्यां पश्चिमायां दिशि देशाः। तद्यथा । मणिमान् पर्वतः। मेघवान्। वनौघः। क्षुरार्पणः। अस्तगिरिः। अपरान्तकाः। शान्तिकाः। हैहयाः। प्रशस्ताद्रिः। वोक्काणाः ॥

पञ्चनदः। रमठः। पारतः। तारक्षितिः। जृङ्गाः। वैश्याः। कनकाः। शकाः। अन्ये च ये म्लेच्छा निर्मर्यादा मर्यादारहिताः। पश्चिमदिक्स्थिताः पश्चिमायां दिशि निवासिनस्ते सर्वेऽत्रैव ज्येष्ठाद्ये नक्षत्रत्रितये ज्ञेयाः। तथा च पराशरः—

अथ पश्चिमायां दिशि मणिमान् क्षुरार्पणो मेघवान् वनौघः। चक्रवदस्त-गिरिप्रशस्तमण्डितारः । पञ्चनदकाशिब्रह्मवसतितारक्षितिपारतशान्तिकशिविर-मठजृङ्गिवायव्यगुडवासिजहैहयसत्कङ्गताजिकहूणपार्श्वेर्वेतककवोक्काणाः। अन्ये च गिरिवनवासिनस्त्यक्तधर्मदण्डमर्यादा म्लेच्छजातयः ॥२०-२१॥

अथ वायव्यां दिशि देशान् जनपदानाह—

दिशि पश्चिमोत्तरस्यां माण्डव्यतुषारतालहलमद्राः ।
अश्मककुलूतहलडाः स्त्रीराज्यनृसिंहवनखस्थाः ॥२२॥
वेणुमती फल्गुलुका गुलुहा मरुकुच्चचर्मरङ्गाख्याः ।
एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च ॥२३॥

पश्चिमोत्तरस्यां वायव्यां दिशि देशाः। तद्यथा—माण्डव्याः। तुषाराः। तालाः। हलाः। मद्राः। अश्मकाः। कुलूतदेशाः। हलडाः। स्त्रीराज्यम्। नृसिंह-वनम्। खस्थाः ॥

वेणुमती नदी। फल्गुलुकाः। गुलुहाः। मरुकुच्चाः। चर्मरङ्गाख्याः। एक-विलोचनाः। शूलिकाः। दीर्घग्रीवाः। दीर्घास्याः। दीर्घकेशाः। एते उत्तरापाढाद्ये त्रिके ज्ञेया देशाः। तथा च पराशरः—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ पश्चिमोत्तरस्यां दिशि गिरिमतिवेणुमतिरलमतिफल्गुलुकमाण्डव्यैकनेत्रमरुकुच्चतुषारतालमल्लहलडहलातवर्दिलीनविलीनदीर्घकेशग्रीवान्याङ्गशरगविषवेषशूलिकगुलुहाः। परमतः स्त्रीराज्यमिति ॥२२-२३॥

अथोत्तरस्यां दिशि देशप्रविभागमाह—

उत्तरतः कैलासो हिमवान् वसुमान् गिरिर्धनुष्मांश्च ।
क्रौञ्चो मेरुः कुरवस्तथोत्तराः क्षुद्रमीनाश्च ॥२४॥
कैकयवसातियामुनभोगप्रस्थार्जुनायनाग्नीध्राः ।
आदर्शान्तर्द्वीपित्रिगर्ततुरगाननाः श्वमुखाः ॥२५॥
केशधरचिपिटनासिकदासेरकवाटधानशरधानाः ।
तक्षशिलपुष्कलावतकैलावतकण्ठधानाश्च ॥२६॥
अम्बरमद्रकमालवपौरवकच्छारदण्डपिङ्गलकाः ।
माणहलहूणकोहलशीतकमाण्डव्यभूतपुराः ॥२७॥
गान्धारयशोवतिहेमतालराजन्यखचरगव्याश्च ।
यौधेयदासमेयाः श्यामाकाः क्षेमधूर्ताश्च ॥२८॥

उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि देशाः। तद्यथा—कैलासः पर्वतः। हिमवान्। वसुमान् गिरिः। धनुष्मांश्च गिरिरेव। क्रौञ्चः। मेरुः। कुरवस्तथोत्तरा उत्तरकुरवः। क्षुद्रमीनाः॥

कैकयाः। वसातयः। यामुनाः। भोगप्रस्थाः। अर्जुनायनाः। आग्नीध्राः। आदर्शाः। अन्तर्द्वीपिनः। त्रिगर्ताः। तुरगाननाः। श्वमुखाः॥

केशधराः। चिपिटनासिकाः। दासेरकाः। वाटधानाः। शरधानाः। तक्षशिलाः शिलाः। पुष्कलावताः। कैलावताः। कण्ठधानाः॥

अम्बरावताः। मद्रकाः। मालवाः। पौरवाः। कच्छाराः। दण्डपिङ्गलकाः। माणहलाः। हूणाः। कोहलाः। शीतकाः। माण्डव्याः। भूतपुराः॥

गान्धाराः। यशोवति नगरी। हेमतालाः। राजन्याः। खचराः। गव्याः। यौधेयाः। दासमेयाः। श्यामाकाः। क्षेमधूर्ताः। एते शतभिषगाद्ये नक्षत्रत्रये देशाः। तथा च पराशरः—

अथोत्तरस्यां हिमवान् क्रौञ्चो मधुमान् कैलासो वसुमानुत्तरोत्तरस्यां मद्रपौरवयौधेयमालवशूरसेनराजन्यार्जुनायनत्रैगर्तकैकयक्षुद्रमाचेलूकमत्स्यवसातिदर्भफलाफलप्रस्तलक्षेमधूर्त्ताशाकलदाशधानहव्यमुरदण्डगव्यशरधानदासेरकवाटधानान्तर्द्वीपिगान्धारवबन्धिपुवास्तुतक्षशिलालवणवतिपुष्कलावतियशोवतिमणिवतिश्यामा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कखचरकोहलकनगरशरभूतपुरकैरातकादर्शकान्तारदण्डपिङ्गलमाण्डव्ययामुनेयमाण-हलहूणहेमतालाश्वमुखा हिमवद्वसुमत्कैलासकौञ्चात् परमभिजना इति ॥२४-२८॥

अथैशान्यां प्रविभागमाह —

ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्यपशुपालकीरकाश्मीराः ।
अभिसारदरदतङ्गणकुलूतसैरिन्ध्रवनराष्ट्राः ॥२९॥

ब्रह्मपुरदार्वडामरवनराज्यकिरातचीनकौणिन्दाः ।
भल्लाः पटोलजटासुरकुनटखसघोषकुचिकाख्याः ॥३०॥

एकचरणानुविद्धाः[1] सुवर्णभूर्वसुधनं[2] दिविष्ठाश्च ।
पौरवचीरनिवासित्रिनेत्रमुञ्जाद्रिगान्धर्वाः ॥३१॥

ऐशान्यां दिशि देशाः । तद्यथा—मेरुकः । नष्टराज्यम् । पशुपालाः । कीराः । काश्मीराः । अभिसाराः । दरदाः । तङ्गणाः । कुलूतदेशाः । सैरिन्ध्राः । वनराष्ट्राः ॥

ब्रह्मपुरम् । दार्वाः । डामराः । वनराज्यम् । किराताः । चीनाः । कौणिन्दाः । भल्लाः । पटोलदेशाः । जटासुराः । कुनटाः । खसाः । घोषाः । कुचिकाख्याः ॥

एकचरणाः । अनुविद्धाः[3] । सुवर्णभूः । वसुधनम्[4] । दिविष्ठाश्च । पौरवाः । चीरनिवासिनः । त्रिनेत्राः । मुञ्जाद्रिः । गान्धर्वाः । एते रेवत्याद्ये त्रिके देशाः । तथा च पराशरः—

अथ प्रागुत्तरस्यां कौलूतब्रह्मपुरकुणिन्ददिवादिनपारतनष्टराज्यवनराष्ट्र-वैमकैणभल्लसिंहपुरचामरतङ्गणसार्यकपर्वतककाश्मीरदरददर्वाभिमुरजटासुरपटोल-सैरिन्ध्रकुचिन्तनकिरातपशुपालचीनसुवर्णभूमिदेवस्थलदेवोद्यानानि ॥

एतदाचार्येण समाससंहितायां स्पष्टतरमुक्तम् । तथा च —

भत्रयमाग्नेयाद्यं मध्यं प्राक्प्रभृति च प्रदक्षिणतः ।
कथयामि प्रविभागं रौद्रात् प्रागादिदेशानाम् ॥
मध्यमुदक्पाञ्चाला वङ्गा यमुनान्तरं कुरुक्षेत्रम् ।
उदगपि च पारियात्रात् परमथवाऽयोग्यमत्स्याश्च ॥

---

१. विश्वा इति अ० क० पु० पाठः।
२. वसुवनमिति अ० क० पु० पाठः।
३. अनुविश्व इति अ० क० पु० पाठः।
४. वसुवनमिति अ० क० पु० पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu